

שער חמישי

שנות הארבעים והחמישים והלאה: הוצאות ספרים מפלגתיות-אידיאולוגיות
- הוצאות הספרים של תנועות הפועלים ("עם עובד", "הקיבוץ המאוחד"
ו"ספרית פועלים") ותפקידן בהתגבשות התרבות הישראלית

מבוא: ספרים לעם

בשנת 1958 ראה אור הספר הראשון ב"ספריה לעם" המחודשת – הספריה הוותיקה של "עם עובד", שבה יצאו למעלה מ-650 ספרים עד כה – הספר "זורבה היווני" מאת ניקוס קאזאנצאקיס. אפשר היה להתייחס לעובדה זו כאל טריוויה לשעשועוני טלוויזיה, אלמלא שיקפה בחירה זו עניין עמוק יותר, המתברר ככל שמעמיקים חקר בקטלוגים של ההוצאות, שצמחו מתוך תנועות הפועלים – "עם עובד", "ספרית פועלים" ו"הקיבוץ המאוחד": בתי ההוצאה הללו לא ראו עצמם ככלי-ביטוי תנועתיים-מפלגתיים גרידא, המיועדים רק לפרסום כתבי מנהיגים שהלכו לעולמם ואנשי שלומנו החיים, אלא כמוסדות שתפקידם לשרת – ואף לחדש – את כלל התרבות העברית דרך הצעת מיטב הספרות המקורית והמתורגמת בכל תחומי הספרות היפה וספרות העיון. שאיפה זו לא הייתה חדשה לגמרי במו"לות העברית: די להיזכר ב"דביר", ב"מאגנס" וב"מוסד ביאליק" כדי לשמוע את הדיה; אך, כמובן, ההוצאות הפועליות הגשימו אותו בדרכן, כקבוצה – וכל אחת לחוד, בדרכה היא.

בתי ההוצאה של תנועת העבודה פעלו בהתאם לתפיסה, שהתנועה היא העם, אשר על-כן מוטלת עליהן המשימה הלאומית של פיתוח התרבות העברית המתחדשת. מזווית אחרת אפשר לומר, שהיעד הזה נבע מתוך החשש, שאם תנועות הפועלים לא תדאגנה לחיים הרוחניים של הפועל – המייצג את "העם" – יעשו זאת גורמים אחרים, שהאידיאולוגיה שלהם אינה תואמת את התפיסה הפועלית ואף סותרת אותה. מכל מקום, הן נחלו הצלחות מרשימות במילוי

המשימה הזו. כך, לדוגמה, כמעט כל השירה העברית ראתה ועודנה רואה אור על-ידי הספריות הפועליות ובעיקר "הקיבוץ המאוחד" ו"ספרית פועלים". ללא יוזמתן קשה לדעת מה היה עולה בגורל השירה העברית, שהרי, ככלל, ספרי שירה אינם מניבים הצלחה מסחרית. כיום, ההוצאה המשותפת של "ספרית פועלים" ו"הקיבוץ המאוחד" שומרת על גחלת השירה העברית, בצד הוצאות קטנות, המשלימות את התמונה.

בתי ההוצאה של תנועות הפועלים קמו בשנים הראשונות של מלחמת העולם השנייה, בתוך יישוב שמנה כ-450,000 נפש. היישוב כמעט ולא סבל מהמלחמה, ואף נהנה מפריחה כלכלית עקב הקמת בסיסי צבא בריטיים בארץ. ייתכן שיש בזה כדי להסביר את העיתוי של הקמת ההוצאות ובכל זאת יש לתמוה על שלא קמו אלא רק כשלושים וחמש שנה אחרי תחילת העלייה השנייה וכעשרים שנה אחרי תחילת העלייה השלישית – העליות שאנשיהן כוננו את תנועות הפועלים בארץ. אמנם, היו לתנועות אלה מפעלי הוצאה קטנים, כפי שיסופר להלן, אבל בתי ההוצאה החשובים שלהן נוסדו מאוחר יחסית: "ספרית פועלים" של הקיבוץ הארצי (השומר הצעיר, מפ"ם) – בנובמבר 1939; "הקיבוץ המאוחד" של תנועת הקיבוץ המאוחד החלה להוציא ספרים באופן רציף החל מספטמבר שנת 1940 (דורמן, 1943) (שתי התנועות קמו בשנת 1927); "עם עובד" החלה לפעול רק ב-1941, כלומר, למעלה מעשרים שנה אחרי הקמת הגוף שייסד אותה, הלא הוא ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל. נוכל להיזכר כאן בעובדה, שהאוניברסיטה העברית הקימה את בית ההוצאה שלה ארבע שנים בלבד אחרי שנוסדה היא עצמה.

תולדותיהן של הוצאות אלו ראויות, שלושתן יחד וכל אחת לחוד, למחקר נפרד ורחב היקף, שישקף את ההיבטים הרלוונטיים של התפתחות המו"לות העברית ומתוך כך – של קורות הספרות העברית ושל צמיחת התרבות העברית בארץ-ישראל כתרבות עצמאית ובוטחת. ההיבטים הללו כרוכים בתהליכים הסוציולוגיים שעברה החברה הישראלית מקולקטיביזם לאינדיווידואליזם,

מתפיסה סוציאליסטית-אידאליסטית לתפיסה קפיטליסטית, המונחית בערכים של כלכלת השוק.

כמובן, בבתי ההוצאה הללו – כבכל בית הוצאה – שררו מתחים גלויים וסמויים בין הנהלה למערכת, בין אידאל ובין המציאות הגשמית, אך המיוחד בהוצאות האלה הוא התדמיות המקובלות שלהן, המחכות לחקירה ביקורתית: עד כמה הייתה "עם עובד" הוצאה שמרנית? האמנם יכלה הוצאת הספרים של ההסתדרות להתעלם משיקולים כלכליים מפני שנסמכה על שולחנה של ההסתדרות בכלל ושל מפלגת פועלי ארץ-ישראל (מפא"י) בפרט? עד כמה פעלה ההוצאה ברוח ברל כצנלסון, מייסדה? עד כמה הטילה דמותו צל על פעולתה? עד כמה דחו השיקולים האידיאולוגיים את אלו האסתטיים בשלוש ההוצאות דָּן? מה מקור כוחן ומה תרומתן לתרבות העברית המתחדשת? מה סוד קסמן? אשר לשאלות הראשונות נאמר כבר עכשיו, כי אכן, בתקופת האדיקות האידיאולוגית של הוצאות אלו, בעיקר עד סוף שנות ה-50, הוצאות הפועלים (ובעיקר "ספרית פועלים") דחו ספרים בשל אינטרסים מפלגתיים-אידיאולוגיים, אלא שמקרים אלו היה מעטים באופן יחסי, ולראייה הקטלוגים העשירים של בתי ההוצאה הללו, המכילים כותרי ספרים שיכולים להיחשב "ניהליסטיים", "אנטי סוציאליסטיים", "אנטי קולקטיביסטיים", או "דקדנטיים".

נזכיר, כי נקודת-המוצא של ספר זה בכללו היא תפקידם ותיפקודם של מו"לים כמתווכי תרבות. תיווך-התרבות של בתי ההוצאה הפועליים ייבחן בשתי זוויות-ראייה. הזווית הרחבה נוגעת לכל בית הוצאה באשר הוא ובה נבחן את השיקולים הניהוליים-כלכליים לעומת אלו המערכתיים-ספרותיים, שהנחו אותו. מכלול השיקולים האלה מונחה בשאלות: ספר שמגיע למערכת, עד כמה הוא מחדש ומותח גבולות? עד כמה הוא מאשר נורמות קיימות? מהו היחס הנכון בין יוצרים ותיקים לבין יוצרים צעירים (שמרנות מול חדשנות)? מהו היחס הנכון בין מקור לתרגום (תמיכה ביצירה המקומית מול פתיחת התרבות ליצירות חשובות מתרבויות אחרות)? כמה להשקיע בספרים שצפויים להימכר היטב לעומת ספרים ש"חשוב להוציא" (רווח כלכלי מול רווח לספרות, או לאידיאולוגיה של בית

ההוצאה באשר הוא)? כמה להשקיע בספרי עיון – הכרוכים באידיאולוגיה של ההוצאה, או שאינם כן – ובספרי יען (מילונים, אנציקלופדיות) וכמה בספרות יפה מצד אחד, ובספרות "קלה", טריוויאלית, בידורית, מצד שני?

באורח ממוקד יותר נבחן את שיקולי-המערכת של ההוצאות הפועליות לאור היחסים בין ספרות כביטוי לערכים אסתטיים ובין ספרות כמכשיר חינוכי-אידיאולוגי. ליתר דיוק, הדברים אמורים באידיאולוגיה אסתטית-ספרותית מצד אחד ובאידיאולוגיה חברתית-פוליטית מצד שני. בנוגע לזו האחרונה הוחלו הקטגוריות 'חינוכי' – כלומר, תומך באידיאולוגיה החברתית-הפוליטית של ההוצאה – וכנגדה: 'אנטי-חינוכי'. האידיאולוגיה החברתית-הפוליטית של בתי ההוצאה הפועלים, לגווניה, הייתה ועודנה מורכבת משני גורמים: סוציאליזם ולאומיות, וכאן באו לידי ביטוי הקטגוריות 'פרטיקולריות מפלגתית' ו'פרטיקולריות לאומית (על-מפלגתית)' מול 'אוניברסאליות'.

פרק זה מבוסס על ניתוח הקטלוג, על מחקרים, הנוגעים בהיבטים של ההוצאה לאור הפועלית ושל ההסתדרות ותנועת העבודה בכלל¹, ועל ראיונות שנערכו עם אישים שפעלו בבתי ההוצאה הללו: אלכסנדר סנד, עוזי שביט, מנחם פרי, נתן שחם, אהוביה מלכין, חיים באר, ירון סדן, אהרון קראוס ואחרים. מקורות נוספים נמצאו בעיתונות העברית ובארכיונים. נפתח בסיפור "עם עובד" – הגדול והמרקזי שבבתי ההוצאה הנדונים בשער זה.

הוצאת "עם עובד"

¹ מחקר מעמיק, העוסק ב-15 השנים הראשונות להוצאת "ספרית פועלים", הוא עבודתו של רושקין (1998). חומרים ארכיוניים על הוצאות הפועלים קיימים בארכיון "יד טבנקין" (הוצאת "הקיבוץ המאוחד"), בארכיון "יד יערי" בגבעת חביבה (הוצאת "ספרית פועלים") ובארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת בבית ברל (הוצאת "עם עובד"). חומרים אלו מזמינים מחקר מקיף נוסף.

הקדמה

בתקופה סביב העלייה השנייה (1905–1920) קמו כמה גופים פועליים, שעסקו בהוצאות ספרים וקונטרסי ספרות: "הפועל הצעיר", "אחדות" (פועלי ציון), "לעם", "ספריה כפרית", "בכפר", "אחדות העבודה", שהוציאה את הירחון "האדמה" בעריכת ברנר ואת כתב-העת "קונטרס". עם הקמת ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל ("ההסתדרות"), בשנת 1920, לקחה על עצמה ועדת התרבות המרכזית של ההסתדרות את ריכוז וניהול הפעולות, שהתקיימו עד אז במסגרת הסתדרויות הפועלים המקומיות ובמסגרות המפלגתיות (של המפלגות, שפעלו בהסתדרות). ההסתדרות ביקשה להיות לא רק התאגדות מקצועית למען שיפור תנאי העבודה של העובדים, אלא אף ביקשה לקיים, וקיימה, מגוון רחב של פעולות תרבות, החל בהוראת עברית ובהוצאות, דרך תאטרון, וכלה בהוצאת ספרים (שביט, 2001). עיון בפרוטוקולים של ועדת התרבות המרכזית ובמקורות אחרים מגלה תפיסת עולם, שהלכה והשתרשה: תנועות הפועלים אינן דואגות רק לרווחה החומרית של העובדים, אלא גם לרווחתם האינטלקטואלית. לשם כך עסקו מפלגות הפועלים בהוצאת ספרים וקונטרסים לעניינים מעשיים, כגון חקלאות, אך בעיקר לספרות יפה מקורית ומתורגמת.²

² על כך ראו במיוחד: שביט, ז. (2001). הפעולה התרבותית בתנועת העבודה הארץ-ישראלית בשנות ה-20: ראשית ייצורה של הגמוניה תרבותית. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים. שפירא, א. (1980). ברל. תל אביב: עם עובד. שפירא, י. (1967). הפועל הצעיר: הרעיון והמעשה. תל-אביב: עיינות.

מהוצאת "דבר" עד הקמת "עם עובד" (1925–1941)

"עם עובד" התפתחה במובנים רבים מתוך ההוצאה, שהקימה את עיתון ההסתדרות, "דבר". העיתון נוסד בשנת 1925 כעיתון הפועלים הראשון בארץ-ישראל. כצנלסון היה אחד ממייסדיו וערך אותו. היה זה מפעל מתבקש של תנועת הפועלים, שהקימה את ההסתדרות כחמש שנים קודם לכן ושביקשה עתה לעצב את דמותו הפוליטית והתרבותית של הפועל; והיה זה מפעל מתבקש של צנלסון, שיצר עם הקמת תנועת אחדות העבודה ובית ההוצאה שלה (1919) את "קונטרס", שבועון המפלגה. כעבור שש שנים, עם הקמת "דבר", ביקשו צנלסון וההסתדרות לפרוץ קדימה ו"להגיע לכל פועל ופועל [...] הוא רצה לשכנע ולשלוט בליבותיהם ובמוחותיהם של אנשי התנועה" (שפירא, 1980 : 242). העיתון צבר תאוצה והיה לעיתון החשוב ביישוב ובמדינה. לאורך השנים השתתפו בו בכירי המנהיגים של ההסתדרות, שהיו לימים מנהיגיה של המדינה.

במסגרת הוצאת "דבר", צנלסון הוציא לאור ספרים רבים. לולא יוזמתו זו אפשר היה לומר, שתנועת העבודה הזניחה כמעט לחלוטין את הספר העברי בכלל ואת הספרות היפה בפרט. על-כל-פנים, ההשקעה של ההסתדרות בהוצאה לאור הייתה פחותה בהרבה מהשקעותיה בתחומים אחרים, השקעות שהפכו את ההסתדרות לגורם כה משמעותי ביישוב העברי.

צנלסון היה איש רוח ואיש ספר אמיתי. הוא ראה יצירות ספרות מעבר להתאמתן אל האידיאולוגיה הפוליטית שלו. הוא נמשך אל טובי הסופרים העבריים – ברנר, ש"י עגנון ואורי צבי גרינברג – ופרסם מפתביהם. "אנקראון על קוטב העצבון" של גרינברג היה אחד הספרים הראשונים שיצאו בהוצאת "דבר". בכל זאת, משפנה גרינברג בגלוי ובמפורש אל הימין הפוליטי, הפנה לו צנלסון

עורף. בין כצנלסון לעגנון – שהיה רחוק מאוד מהסוציאליזם – שררה ידידות עמוקה מאז עלייתו הראשונה של עגנון ארצה³ ועד למותו של כצנלסון בשנת 1944. השניים נפגשו בכל פעם שעלה כצנלסון לירושלים. ב"דבר", מאז ייסודו, פורסמו רבים מסיפורי עגנון.

כצנלסון ניסה פעמים מספר לשחרר את עגנון ממחויבותו לשוקן, אך הדבר לא עלה בידו. אם משום מחויבותו של עגנון לפטרוננו, אם משום קשיחות החוזה בינו לשוקן ואם משום שחשש להחליף בעלים אחד בבעלים רבים (כפי שראה בהסתדרות).⁴ בראשית שנות ה-30 הציל כצנלסון את הכרכים של כל כתבי ש"י עגנון, שהופיעו בשנת 1931 בברלין וכמעט ולא נמכרו: הוא קנה את הספרים הבלתי-מכורכים מהמו"ל, ש"ז שוקן, והפיצם במהדורה מיוחדת לקוראי "דבר".⁵ אך כפי שצויין בשער הקודם (עמודים 179-180), אחרי פרשת 'בכור' חויב עגנון לפרסם רק בעיתון "הארץ" שבבעלות משפחת שוקן (ובמקרים אחרים: ברשות בכתב מאת שוקן) – ובהוצאת שלה, כמובן. כפי שכתב לאור (1998), הדברים שפרסם עגנון ב"הארץ" לאחר מותו של כצנלסון היו מהמרגשים ביותר שפורסמו לעניין זה, והם עוררו תגובות חמות בקרב קהלו של כצנלסון. שוקן – חרף הסכסוך שלו עם כצנלסון (ראו בפרק הקודם) מיהר להדפיס אותם בחוברת מיוחדת, שנמכרה למוקירי זכרו של כצנלסון.

הוצאת הספרים של "דבר" הייתה גורם מרכזי בתיווך-תרבות והיא פעלה, למעשה, בלי מערכת, מכוח יזמותו של עורך "דבר" בלבד.⁶ אפשר לראות בה מעין

³ עגנון עלה לארץ ב-1908 עזב ב-1912 ושב ב-1924.

⁴ ראו בהרחבה: לאור, ד. (1998). חיי עגנון. תל-אביב: שוקן. עמ' 360–361.

⁵ ראו במסתו של דן מירון "מיוצרים ובונים לבני בלי בית", בתוך: מירון, ד. (1987). אם לא תהיה ירושלים. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

⁶ בין כותרי הספרות היפה שהוציאה "דבר": סיפוריה של דבורה בארון ("ספורים" (1927), "מה שהיה" (1939)), ספריה של רחל בלובשטיין ("ספיה" (1927)), "מנגד"

"הכשרת הקרקע" בידי כצנלסון לקראת הגשמת שאיפתו – הקמת בית הוצאה כהלכתו. כך אמר בנאומו החשוב לפני באי הועידה המ"ב של הוועד הפועל של ההסתדרות בשבט תש"א (1941): "רעיון ההוצאה כמפעל קבוע ומקיף של ההסתדרות אינו מנומק בחוסר פעולה בשנים הקודמות [...] אך פעולות אלו נעשו [ב"דבר"] באקראי בלי אמצעים מיוחדים [...] אגב אורחא, בלי תנאים להרחבה, ללא קבע, בלי אנשי קבע".⁷

ועדיין נשאלת השאלה: מדוע חתר כצנלסון להקמת הוצאה לאור של ההסתדרות בשעה שעמד לרשותו מנגנון משוכלל ויעיל של הפקת ספרים והפצתם? מדוע – חמש-עשרה שנה לאחר הקמת העיתון ולמעלה מעשרים שנה לאחר ייסוד ההסתדרות – התעורר הצורך בבית הוצאה חדש? רמז לתשובה אפשר למצוא בדבריו של ברל כצנלסון, שהובאו קודם לכן: הוצאה לאור ב"דבר" לא הייתה עניין שבקבע ולא אפשרה התרחבות. ומדוע התעורר הצורך להתרחב? כדי להתמודד עם בתי הוצאה של הקיבוץ הארצי ושל הקיבוץ המאוחד, שהחלו לאיים על ההגמוניה התרבותית של מפא"י. הוצאת "דבר" לא הייתה ערוכה להתחרות עם "ספרית פועלים" ועם "הקיבוץ המאוחד", שמשכו אליהן יוצרים צעירים ומוכשרים ותמכו בהם. לעניין זה נייחד את הדברים הבאים.

(1930), "נבו" (1932), "שירת רחל" (1935); ספריה של אנדה עמיר-פינקרפלד ("יובל" (1932), "גתית" (1937)), הספר "אנקראון על קטב העצבון" של אורי צבי גרינברג (1928), "אגרות חיים נחמן ביאליק" (1937), "מכתבים מנסיעה מדומה" של לאה גולדברג (1937), "על העיץ" לזרובבל גלעד (1939), ו"ראיון" של יוכבד בת-מרים (1940).

⁷ ראו בהרחבה: כצנלסון ב. (1961). אגרות ברל כצנלסון (כרך חמישי). תל-אביב: עם עובד. עמ' 147–148.

הכרוסום במעמדה של מפא"י בידי סיעות השמאל ובידי השוק הפרטי

כאמור, ההסתדרות קמה בשנת 1920 ואיתה נוסדה ועדת התרבות, שתפקידה היה לבסס את השליטה של תנועת העבודה בתרבות הארץ-ישראלית. מראשיתה ביקשה ההסתדרות לזכות בהגמוניה התרבותית בארץ, כלומר, בשליטה בערכים ובנורמות המנחים את מעמד העובדים בפרט ואת העם בכלל. ואכן, ההסתדרות הייתה דומיננטית בתרבות היישוב ובמדינת ישראל לאורך שנים רבות (שביט, 2001).

הגורם המרכזי בהסתדרות היה מפלגת פועלי ארץ-ישראל (מפא"י), וזו הייתה מורכבת מהסיעות "הפועל הצעיר" משמאל ו"אחדות העבודה" מימין.⁸ לכל אחת מהן היה כבר מראשיתה ביטאון ובו מדור ספרותי חשוב. שני כתבי-העת נוסדו ב-1907; זה של "הפועל הצעיר" נקרא על שם המפלגה וזה של פועלי ציון יצא בידיש, בשם "דער אנפאנג" ("ההתחלה"); בשנת 1910 נוסד ביטאון מפלגת "פועלי ציון", "האחדות", כעיתון סוציאליסטי עברי. "הפועל הצעיר" יצא לאור כשישים שנה, עד שנת 1970, ובו פורסמו סיפורים רבים מאת עגנון וכן כתבים של שמעוני, של ברנר ושל יוצרים משמעותיים אחרים.⁹ השיבותם של כתבי-עת אלו, בעיקר של "הפועל הצעיר" שהאריך ימים, חרגה אל מעבר להשפעה מפלגתית צרה (ראו בהרחבה בשער השני בספר זה).

יש להדגיש, כי עיקר הספרות העברית המודרנית בעשורים הראשונים למאה ה-20 ראה אור בספרים, שיצאו באירופה, ובכתבי-עת ובמדורים ספרותיים של עיתונים בארץ. בין אלה האחרונים בלט המוסף הספרותי המרכזי של "דבר"

⁸ "פועלי ציון" התאחדה עם "הבלתי מפלגתיים" של ברל כצנלסון ב-1919, ושתי המפלגות היו ל"אחדות העבודה". אחדות העבודה והפועל הצעיר היו למפא"י בשנת 1930.

⁹ ראו עוד בפרק השני בספר זה, העוסק בראשית המו"לות העברית בארץ.

בעריכת דב סדן (שטוק), שריכז כוחות חשובים ונתן מקום הן לאלו שלא מצאו את מקומם בכתב-העת של אגודת הסופרים, "מאזנים" (גוברין, 2009), והן לאלו שפרסמו שם, אך היו מזוהים עם מפא"י (פיכמן, שמעוני, שטיינברג, צמח). "גליונות", שהחל להופיע בשנת 1934 בעריכת יצחק למדן, היה קרוב אף הוא לקו של מפא"י.¹⁰ בתקופת העלייה השנייה ואילך נוצרה זיקה בין הממסד התרבותי בכלל והספרותי בפרט לבין הממסד הפוליטי של היישוב.¹¹ אין פירוש הדבר, שהמערכת הספרותית הייתה כפופה למערכת הפוליטית, אלא שהביטאונים הספרותיים – כתיב-העת ומדורי הספרות בעיתונים של תנועת העובדים – נתמכו בִּרְב או במעט בידי המערכת הפוליטית. למעשה, עד שנות ה-30 של המאה ה-20, רק מעט מהספרות היפה בארץ-ישראל צמח מחוץ לחממת המוסדות של התנועות הפוליטיות ונכתבה בידי סופרים שלא היו מזוהים פוליטית.

בנסיבות אלה, מפא"י הייתה המפלגה ההגמונית ולא היה לה צורך בבית הוצאה משלה. לאורך שנים רבות בטרם הקמת "עם עובד" הדהד קולו של כצנלסון, הקורא לייסוד הוצאה של ההסתדרות, כקול קורא במדבר. גם דוד בן-גוריון סבר, עוד לפני ייסוד "דבר", כי ראוי להקים הוצאה לאור של כתבים סוציאליסטיים. בשנת 1935, במלאת עשור לעיתון "דבר", הוחלט על הקמת הוצאת ספרים של ההסתדרות בניהולו של כצנלסון. אך, כפי שמפרטת אניטה שפירא בספר "ברל" (1980), למרות ההסכמה הכללית מצד כל הסיעות בהסתדרות, נדחה העניין מחוסר מומן. משברים כלכליים שפקדו את היישוב הפנו את המשאבים לענייני תעסוקה ודיוור לפועלים.

¹⁰ למרות שהיה לאומי יותר והביקורת על הרוויזיוניסטים שהופיעה בו, לא הייתה חמורה ביותר.

¹¹ ראו מסתו של דן מירון, "מיוצרים ובונים לבני בלי בית", בספר אם לא תהיה ירושלים תל-אביב: הקיבוץ המאוחד. וכן: גרץ, נ. (1988). ספרות ואידיאולוגיה בארץ-ישראל בשנות השלושים. תל-אביב האוניברסיטה הפתוחה.

בסוף שנות ה-20 החל כרסום בהגמוניה התרבותית של מפא"י. ב-1929 קמה חבורת 'יחידיו'¹² מחוץ למערכת המו"לות של מפא"י והפכה לקול חשוב ומרכזי. היא השתלטה בסוף שנות ה-20 על כתב-העת "כתובים", שהיה אמור להיות – כך קיווה ביאליק – כלי הביטוי של אגודת הסופרים. ביאליק לא היה מזוהה עם תנועת העבודה, אלא עם המעמד הבינוני, שיוצג בזרם הציונות הכללית, והוא דגל בהפרדה בין ספרות לאידיאולוגיה פוליטית. בעינו ייצגה החבורה אידיאולוגיה שמאלית והוא התפלמס איתה,¹³ אך בה-עצמה ניטש פולמוס על אותה הסוגיה עצמה – היחס בין הספרות לאידיאולוגיה הפוליטית. מכל מקום, כוחה התעצם והתפתח מחוץ למערכת של מפא"י, כאמור. אלתרמן, מאנשי החבורה, פרסם בשנים 1934 עד 1943 את שירי העת והעיתון שלו, שירים בענייני דיומא, בעיתון "הארץ", שהיה שייך משנת 1936 למשפחת שוקן.

מחלוקת גלויה וחריפה עם משפחת שוקן הייתה למו"לות של מפא"י ב-1940, בפרשת 'בכור', שנסקרה בשער הקודם. פרשה זו ממחישה את אבדן ההגמוניה של מפא"י לטובת השוק הפרטי, שם פעלו, לצד שוקן, הוצאות כמו "מצפה", "מסדה" ואחרות. בה בעת, בשנים 1939–1940, ההגמוניה של מפא"י כורסמה משמאל בידי הקיבוץ הארצי (השומר הצעיר, מפ"ם), שהקים את "ספרית פועלים", ובידי הקיבוץ המאוחד (אחדות העבודה), שהקים את ההוצאה בשם זה. אל כלי הביטוי של הקיבוץ הארצי ובכללם "ספרית פועלים" הצטרפו שלונסקי וחבורתו. היה זה צעד טבעי של התגייסות יוצרים צעירים נגד הזרם המרכזי – האמנותי והפוליטי – בדורם. מהלך זה יתואר בהרחבה אגב סיפורה של "ספרית פועלים".

¹² ראו בפרק 'ראשית שושלת זמורה: הוצאת "מחברות לספרות" והלאה'.

¹³ ראו שירו של ביאליק, "ראיתכם שוב בקוצר ידיכם" שנכתב ב-1931, בו תוקף המשורר הן את צירי הימין בקונגרס הציוני והן את חבורתו של שלונסקי.

ברל כצנלסון מול במתנגדים להקמת ההוצאה

בשנת 1940, התוכנית להקמת הוצאה הסתדרותית נדונה שוב, תחילה בוועד הפועל של ההסתדרות ואחר כך במועצת-ההסתדרות המ"ב. אבל סכסוכים במפא"י ובהסתדרות איימו לטרפד את היוזמה. כמו כן, במפלגה נשמעה התנגדות לדרישת כצנלסון לקבל סמכויות עריכה בלעדיות, כפי שקיבל ב-1925 עם הקמת "דבר". בתקופה זו חל כרסום במעמדו של כצנלסון, שלא ערך בפועל את העיתון בעת ההיא. המתנגדים לא ערערו על יכולותיו כעורך, אלא על כוונתו להיעשות עורך יחיד.

מחוץ למפא"י הועלה החשש, שהוצאת ספרים של ההסתדרות תייצג – כפי שייצגה הוצאת "דבר" – לא את ההסתדרות אלא את המפלגה הדומיננטית בה, מפא"י (שפירא, 1980). אנשי הקיבוץ הארצי, מאיר יערי ויעקב חזן, טענו, שעל מפא"י להקים הוצאה משל עצמה ללא תמיכת ההסתדרות, כפי שעשו גם התנועה שלהם עצמם וגם הקיבוץ המאוחד. (ואמנם, מפא"י הקימה מאוחר יותר שתי הוצאות ספרים, "עיינות" ו"תרבות וחינוך"). להאשמות אלה הגיב כצנלסון:

פסלו את הוצאת הספרים גם מבחינת "הדמוקרטיה". אולי אפשר היה להאמין לפוסלים שהם מאמינים בצדקתם, אילו מיחו לפני שיצא הספר הראשון של ההסתדרות. הן במשך הזמן הזה הקימה ההסתדרות כמה הוצאות [...] "דבר" הוציא על דעת עצמו כמה עשרות ספרים והפיץ כמה רבבות כרכים. הלא המפעלים הללו קיימים והרחבתם איננה זקוקה בעצם לשום אישור של שום זרם. הפעולה נעשית לעין כל ואופיה ברור למדי [...] האם אין לדון על אופי ההוצאה מתוך מה שפעל "דבר" בלי שהיה לו כוח מו"ל: הוא הפיץ שבעת אלפים קומפלקטים [----] של ביאליק, 3,500 של ספר האגדה, את ברדיצ'בסקי, את ברנר, עגנון, יעקב שטיינברג, אז"ר, שלום עליכם. הוציא בעצמו את דבורה בארון, את רחל. יש בזה יחס מסוים. הרי

שאם הוצאת-הספרים תוכל גם לעשות את מיטב הספרות העברית לקניין עממי – תעשה. עשינו משהו גם במחקר.

הפיצונו את "ספר הדמעות" של ברנפלד, את גרץ. במעט כוחותינו הוצאנו שלושה ספרים: "שאר ישוב" לבן-צבי, "תולדות הערבים בארץ-ישראל" לאסף ואת עזבונו בכתב-יד של א.ש. ליברמן. שלושה ספרים בעלי אופי שונה, אך יש בהם להגיד שאין הכוונה להסתפק במה שיש לו מו"לים. ובשטח המסוכן ביותר: פובליציסטיקה. הוצאנו ספרים של בן-גוריון, הוצאנו את נחמן סירקין, את בילינסון. עוד לא שמעתי שום קטרוג מאיזה זרם שהוא מדוע נתנו לקורא ספרים אלה. בתוכניתנו היה לעשות יותר ולא הספקנו. נדברתי, למשל, עם ב. לוקר, על הכנת כתבי בורוכוב.

אני שואל: הוצאת ספרים הסתדרותית צריכה לוותר על ספרים מסוג זה באשר נכתבו על ידי אנשי "מפלגת הרוב" [מפא"י, מ.נ.]. האם צריך למנות את ספרות העבודה רק מ"קהליתנו"? מה נעשה אם חמש-עשרה שנה לפני שהתחילו להתרקם זרמי אופוזיציה עמדר אנשים ויצרו ספרות עבודה בארץ ונתנו לה צורה? אני נוטה לחשוב בתום לבי שזהו נכס כללי של תנועת הפועלים (כצנלסון, 1961: 163).

הוא הוסיף ותקף את מתנגדיו:

ובכן, שמענו את "קבלת הפנים" לעצם הרעיון של הוצאת הספרים. בן-שם, למשל, אמר: "מוטב שהדבר לא יקום משיקום"; וחזן אמר: "נעשה שירות טוב להסתדרות אם לא נתחיל במפעל"; והוסיף ואמר: "קללה של מלחמה רובצת על המפעל החדש"; אברמוביץ אמר: "אם זה לא יצליח – אז לא אתנגד", ושמענו גם שהוא אומר, ובאותה השלימות הנפשית המיוחדת לו: "נטיף שלא יקנו את הספרים". לאו דווקא ספר

מסוים, שאברמוביץ חייב להתנגד לו. עצם העובדה של הוצאת ספר על ידי ההסתדרות מספיקה שיתנגדו לו.

אינני חושד בשום אדם מאלה שדיברו כך, כי מחמת שנאת הספר הוא אומר זאת. חלילה לי. בכך אינני חושד. בי יכול יערי לחשוד, כמובן, שכל הוצאת-הספרים אינה בשבילי אלא אמצעי להכרית איזו הוצאת-ספרים אחרת [הוא מתכוון ל"ספרית פועלים" של הקיבוץ הארצי, מ.ג.]. והדבר ברור כשמש. איזו כוונה יכולה להיות לי אם לא "להחניק" את מישהו?! כשפניתי לפני חמש שנים וחצי בהצעה לייסד הוצאת-ספרים הסתדרותית בוודאי ראיתי אז ברוח הנבואה שתקום הוצאת-ספרים מסוימת וצריך יהיה להלחם בה ו"להחניקה". וכשעבדתי בפתח-תקוה והבאתי לברנר את 20 פרנק הזהב שחסכתי בעבודתי בשביל הוצאת "רביבים", גם אז ודאי לא הייתה לי שום מחשבה אחרת אלא להפריע ליערי. ואם במלחמה שעברה ניסיתי לקבץ במשקים המעטים אילו מאות פרנקים להוצאת "אדמה" כדי להעסיק בזה סופרים ומתרגמים, ודאי לא התכוונתי אלא להרע למישהו [...] לא, אינני חושד. אדרבא, הקנאה לספר היא המדברת מתוך גרונם. החרדה שמא נביא לעולם ספרים פסולים. מן השוק הפרטי ומספרות השונד [הספרות הפופולארית ביידיש, מ.ג.]. אין, כמובן, כל סכנה נשקפת לפועל ולהכרתו המעמדית ולאידיאולוגיה שלו. בלי הוצאת ספרים הסתדרותית? בה צפויה סכנה איומה, ויש להזהיר! (כצנלסון, 1961 : 158–159)

וכך אמר בנאומו בוועידת ההסתדרות בטבת תש"א (1941):

איני מתכוון להוצאה של ארגון מקצועי או זרם פוליטי – בשביל זה לא הייתי צריך לדבר מעל במה זו. דברים אלה עלולים להעשות ונעשים על ידי כל מועצות פועלים, אגודה מקצועית, על ידי כל זרם פוליטי לעצמו. אני מתכוון שההסתדרות תגש למפעל זה כמו שניגשה לכמה מפעלים חלוציים חשובים, שהסתדרות תקח על עצמה את התפקיד

ליצור בעברית את הוצאת הספרים של העם [הדגשה שלי, מ.ג.]. הוצאת ספרים אשר ודאי לא תזניח את הצרכים הישירים של הפעולה המעשית, הכלכלית, המקצועית, ההסתדרותית וכו' אבל לא תספק בכך ותדאג לתת לקורא העברית – בפרט זה שחי את חיי ההסתדרות, כאזרח בחברת העובדים – את צרכיו הרוחניים-הספרותיים עד כמה שידה של ההסתדרות מגעת (כצנלסון, 1961 : 148-149).

בדברים אלה משתמע, שהוצאות הספרים של השומר הצעיר ושל הקיבוץ המאוחד אינן ממלאות תפקיד לאומי (אינן "הוצאות הספרים של העם") ולא תפקיד מעמדי (כלפי "קורא העברית... שחי את חיי ההסתדרות... כאזרח בחברת העובדים"), אלא הן בבחינת בתי הוצאה של "זרמים פוליטיים". המשימה התרבותית, בממדיה הלאומיים והמעמדיים, אמורה להתקיים בידי הוצאת הספרים של ההסתדרות (ולמעשה – של מפא"י). כוונותיו של ברל כצנלסון לגבי בית הוצאה הזה מנוסחות להלן:

אל תחכו שאגיש לכם פרוספקט של הוצאת ספרים. הדברים צריכים לצמוח, לגדול עם הצרכים ולגדול עם היכולת. יכול אני לדבר רק על מגמת ההוצאה ולא על פרטיה. כך דיברתי כבר בהצעתי שהגשתי לוועד הפועל של ההסתדרות לפני יותר מחמש שנים [ב-1935, הצעתו אושרה אך לא מומשה, מ.ג.]. מתכוון אני להוצאה לעם, ולא רק לשכבה מצומצמת. במידה שהמפעל יגדל ויתבצר יוכל לספק גם צרכים מיוחדים, עיוניים ומחקריים. ההוצאה מיסודה מופנית להמונים הקוראים והיא רוצה לעשות את ההמונים לקוראים (כצנלסון, 1961 : 147).

ההחלטה על הקמת "עם עובד" וקביעת המבנה שלה

לא היה באפשרות סיעות המיעוט בהסתדרות למנוע מהוועד הפועל להחליט על הקמת הוצאת ספרים. הן גם הכירו בכוחה של ההסתדרות לבצע את הפרויקט הגדול, אך היה באפשרותן להערים קשיים: לדרוש שאנשיהן יזכו לייצוג בהנהלת ההוצאה החדשה ולהתנגד לשלטון יחיד שלו בהוצאה. התנגדות כזו עלתה, כאמור, גם במפלגתו של כצנלסון, מפא"י.

שפירא כותבת, שנדרשו מאמצי תיווך ארוכים ומסובכים של יושב-ראש מזכירות הוועד הפועל, דוד רמז, ושל לוי שקולניק (אשכול), כדי לאשר במועצת ההסתדרות המ"ב (1940) את ההחלטה על הקמת הוצאת הספרים של ההסתדרות. ההחלטה אושרה למרות ההתנגדויות ובהסתייגות, שברל כצנלסון לא יהיה העורך היחיד, אלא שיהיה לצדו ועד מנהל. לוועד זה נבחרו אישים גם מאנשי הקיבוץ הארצי ואחדות העבודה וביניהם יעקב חזן, יצחק וילקנסקי, זלמן רובשוב (שז"ר) ויצחק טבנקין (שפירא, 1980).

למעשה הוגבלו סמכויותיו של הוועד לקבלת דו"חות ולקביעת תוכניות וברל ניצל זאת להיות כדי להיות העורך בעל הסמכות בפועל. יחד עם זאת, האנשים שמונו לוועד המנהל היו בעלי מעמד וכוח, כאילו נבחרו לכהן בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת. בחירתם מסמנת את החשיבות של ההוצאה בעיני הסיעות בתוך מפא"י ובעיני סיעות המיעוט בהסתדרות. הם ידעו: כוחה של ההוצאה יהיה גדול בשל יכולתה לחדור לעשרות אלפי בתים בארץ; קטלוג ההוצאה יהיה במידה רבה יסוד חשוב בכל ספרייה ביתית וציבורית.

דגם זה של מועצה, או של ועד, המעורבים במידה מסוימת בפעילות ההוצאה, נשמר עד היום: מועצת המנהלים של בית ההוצאה מתכנסת מעת לעת ומקבלת מהמנכ"ל ומצוות העורכים דיווחים שוטפים על פעילות ההוצאה.

חזונו של כצנלסון

האין זה מוזר? בהרבה שטחים הננו, אם אפשר לאמור, הספקים העיקריים (או היחידים) של הציבור שלנו: בשדה העבודה, בשדה הצרכנות החמרית [כצנלסון היה מיוזמי "המשביר", מ.נ.]; אנחנו מבינים מה מזיקה התלות בספרים, מה חשובה הצרכנות ההסתדרותית, מה חשובה הקבלנות הפועלית. אבל בעולם הרוחני [...] סמכנו על אחרים שיבוא ויעזרו לנו: אם מו"ל פרטי ואם מצנט (כצנלסון, 1961: 151).

ברל כצנלסון תוהה על מקומה של הספרות בעבור מעמד העובדים. בהקימו את הוצאת "אחדות העבודה", ב-1919, הוא הציג חזון, שלפיו העובד העברי יפנה לספרות העברית כדי "למצוא בה את צורכי נפשו, השכלה ודעת, אמנות ושירה, בירור ענייני החיים, קשרים עם העולם, עם חיי העבודה בעולם ומלחמת שחרורה, עם המחשבה האנושית, ניב שפתיים לשאיפותיו, חזון עתידו".¹⁴ אך ההוצאה ההיא לא הצליחה ופרסמה רק אי-אילו ספרים בראשית שנות העשרים. לכצנלסון היה חזון. כשהוא מונה את מטרות ההוצאה לאור הוא מביא בחשבון הן את הפרטים (הקורא והיוצר) ואת התרבות בכללה. הוא מצהיר עם הקמת "עם עובד":

1. מצד הקורא: "הצורך החיוני של אדם לקרוא ספר טוב ולא לבזבז את זמנו על ספרים פחותי ערך". כצנלסון מציע מיון קפדני שיתאים לצרכי הקורא (ועוד ידובר בכך).

2. מצד היוצר: "מחויבת תנועת הפועלים ליוצר העברי... יש לנו חובה לדאוג לו, לתנאי עבודתו, בשונה מהמו"ל הפרטי או מהמצנט" (שפירא, 1980:

¹⁴ הדברים ראו אור בבטאונה של תנועת אחדות העבודה, "קונטרס". ראו: כצנלסון, ב. (תרע"ט) קונטרס, ה', עמ' 5.

152). הסופר העברי נתפס כפועל שיש לחתור לשחררו מניצול בידי השוק הפרטי, או מהצורך להתכופף בפני הפטרון (ולקח שוקן היה לנגד עיניו). כצנלסון שאף לזה, שההוצאה תסייע "לאנשי עט למצוא את מחייתם הצנועה ולפרסם את יצירותיהם, שלולא היא ספק אם היו רואות אור" (שפירא, 1980: 649).

3. מצד התרבות: "אילו הייתה קיימת בציונות מחשבה מכוונת הרואה את שאלת התרבות הלאומית כשאלת גורל (שהרי ביצור רוחני הוא תנאי למלחמה בשאר השטחים) [...] אבל זו איננה [...] ההסתדרות, אשר בנפשה הדבר, בנפש הדור השני והשלישי שלה, להתאזר לקראת ביצורנו הרוחני. הוצאת ספרים אינה יכולה להיות אלא חלק של התוכנית" (כצנלסון, 1961: 154).

עם זאת נשאלה השאלה, "מדוע עכשיו?" מדוע, בשעה נוראה זו באירופה ובשעת משבר ביישוב, מפנה ההסתדרות משאבים להקמת הוצאת ספרים? כך נכתב במודעה שפורסמה ב"דבר" ב-1 באפריל 1942: "איך להרבות דברים על מה ולמה ראתה ההסתדרות להתחיל במפעל תרבותי חדש בעצם הימים אשר אנקת-אחים חנוקה מגיעה אלינו ממצרי הגטאות [...] אנו באים בשעה זו להניח נדבכים חדשים בבנינינו. אותו כוח המצווה עלינו את החיים ואת העמידה מול אויב הוא המצווה עלינו התגוננות והתבצרות רוחנית. ובימים שישוברים יהודים נחרבים וקני תרבות עברית נשמדים, אנו נדרשים לכך יותר מבכל זמן".¹⁵

¹⁵ ראו בהרחבה: שביט, ז. (2002). מתרבות של שבט פרולטרי לתרבות פלורליסטית של עם. "עם עובד" – קטלוג כללי 1941–2001. תל-אביב: עם-עובד.

"עם עובד", 1942–1944: הספריות של ההוצאה ומדיניות העריכה של כצנלסון

כצנלסון הקים את מטהו בתוך בניין "דבר". הוא פרש למעשה ממשרת עורך העיתון והפנה כוחותיו להוצאת הספרים. כפי שמספרת שפירא (1980), בחוות העשייה הוא לא השגיח כיצד הוא מעליב את שותפיו למערכת "דבר", חבריו עד לאותו הרגע, בהתעלמו מהם התעלמות טוטאלית ובהשקיעו את כל כולו בעבודה.

ברל כצנלסון היה עורך קפדן ומחמיר, ש"ירד לפרטי-הפרטים של הבאת הספרים לדפוס. הוא הקפיד על אחידות הכתיב, על ניקיון הסידור. הוא הנהיג בשיטתיות ניקוד חלקי, כדי להקל על הקורא. ב'עם עובד' הועסק מגיה ומתקין לדפוס, שתפקידו היה לעבור על כל כתבי היד לפני שנכנסו לסידור, ולהבטיח שכל אותם פכים קטנים, שהם הם הנותנים לספר את צורתו הנאה מבחינה לשונית ומבחינת העריכה, יבואו על תיקונם" (שפירא, 1980: 655). כצנלסון נהג ללא סנטימנטים. הניסיון שלו ב"דבר" לימד אותו לדחות יצירות שלא היו ראויות בעיניו.

התוכנית של הוצאת "עם עובד", שהתפרסמה בערב פסח תש"ב (1.4.42) ב"דבר", הודיעה על ייסוד ארבע ספריות: שתי ספריות לילדים ולנוער – "לילד" ו"שחרות", ספרייה למבוגרים – "לדור", ו"ספריה לכתבים סוציאליסטיים". בשנה שלאחר מכן נוסדה ספרייה לספרי עיון; בהמשך – סדרת "דעת" לתחום מדעי החברה וספריות נוספות.

תולדות הוצאת "עם עובד" הן תולדות הספריות והסדרות שפעלו בתוכה. כצנלסון וממשיכיו שיכללו את שיטת הספריות כך, שהן יצרו, בעצם, מעין תת-הוצאות בתוך ההוצאה הראשית (או הוצאת-העל). לכל ספרייה, או סדרה, היה עורך אחראי והוא היה אמון על בחירת הספרים ועל התאמתם לקהל היעד של הספרייה. הוא נתן דין וחשבון למערכת הכללית ולהנהלה על הצלחות ועל כשלונות. זה הוא ייחודה המובהק של "עם עובד" מהוצאות אחרות: העסקת עורכים רבים, בעלי משקל, מה שאפשר סטנדרטים גבוהים במיון כתבי היד ובטיפול בהם. הדברים אמורים בעיקר בארבעה-חמישה עורכים קבועים, "עורכי

בית", שכל אחד מהם ממונה על תחום כגון פרוזה מקורית ומתורגמת, ספרי עיון, ספרי ילדים. עובדה זו מבטיחה איכות. יוצרים הביעו ומביעים הוקרה עמוקה כלפי מלאכתם של עורכי ההוצאה. עניין זה יידון עוד ביתר פירוט. בחינת הכותרים, שראו אור לאורך למעלה משבעים שנות פעילותה של "עם עובד", מראה, שהיא בית ההוצאה החשוב ביותר לפרוזה העברית המקורית.

בשנתה הראשונה של ההוצאה יצאו לאור כארבעים ספרים, מספר נכבד ביחס לגודלן וליכולתן של הוצאות הספרים בארץ באותה תקופה. ההצלחה הגדולה הייתה החתמתם של 9,000 מנויים לספריות "לדור" ו"שחרות". בשנה זו נמכרו 150 אלף עותקים ביישוב, שמנה בסך הכול כ-450,000 איש; רווח של 3,000 לירות נרשם בהוצאה.¹⁶ על "לדור" יסופר כאן אגב הסיפור הכללי של ההוצאה בשתי שנותיה הראשונות. אחר כך ייוחד סעיף מיוחד לכל ספריה. ספריות וסדרות שהוקמו לאחר מותו של ברל כצנלסון יידונו במהלך הדברים.

כצנלסון, בהתאם לכוונתו המוצהרת לתמוך ביוצרים כפי שפורט לעיל, נתן עדיפות לספרות מקור על פני ספרות מתורגמת. הוא ביקש להביא את סופרי הזרם המרכזי אל "עם עובד" ולבנות להם שם בית, שיתמוך בהם, כדי להחזיר את עטרת הספרות להסדרות ולמפא"י. במיוחד החשיב כצנלסון את חיים הזו. כפי שמציינת גרץ, כשיסד כצנלסון את העיתון "דבר", הוא ביקש את שלונסקי לאתר את הזו בפריז כדי שזה יפרסם בעיתון, ולאחר מכן דאג ששוקן יפרוש חסותו גם עליו ויעניק לו קצבה קבועה. כשקמה "עם עובד" היה נכון להמתין, לצורך "חנות הבית", לספרו של הזו, "ריחיים שבורים", עד שיושלם.¹⁷ ספר זה הוא

¹⁶ ראו שפירא (1980) והנדלזלץ, מ. (1988, ינואר 26). "עם עובד ומרוויח". הארץ, עמ' 14.

¹⁷ ראו בהרחבה: גרץ, נ. (1988). ספרות ואידיאולוגיה בארץ-ישראל בשנות השלושים. תל-אביב האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 163. וכן א.ז. בן-ישי (8.11.57) תחנות בכיורפיה של חיים הזו. דבר.

ראשון הכותרים ב"לדור", ספריית הפרוזה של "עם עובד", שהחלה לצאת ב-1942. לפני הקמתה ראו אור הסיפור ההיסטורי של משה ברסלבסקי, "בנפול מצדה" – הראשון לספרי "עם עובד" – ושני ספרי עיון: "ספר הגבורה", שערך ישראל הילפרין, וכתבי יוסף אהרונוביץ (בעריכת דבורה בארון ואליעזר שוחט, הראשון בסדרת כתבי תנועת העבודה). שלושת הספרים יצאו בתש"א, 1941.

כצנלסון השליך יהבו על סופרים נוספים, שביקש לעשותם סופרי הבית של "עם עובד"; ביניהם היו יהודה בורלא, שפרסם במרוצת השנים כתריסר ספרים ב"עם עובד", וגרשון שופמן. את האחרון החשיב כצנלסון במיוחד. כצנלסון סייע לו להימלט מאוסטריה בשנת 1938 והקים למענו קרן שתממנו. ספרו של שופמן "בטרם ארגעה" יצא לאור ב-1942 וכל כתביו כונסו בהמשך. את עגנון לא הצליח כצנלסון לשחרר ממחויבותו לשוקן. למרות הקשר העמוק ביניהם, שכלל קבלת פנים חמה שערך כצנלסון למהדורת ברלין 1931 של כל כתביו של עגנון והפצת מהדורה עממית של כרכים אלו לקוראי "דבר" (ראו עמ' 167), ספריו המשך עגנון להדפיס אצל מיטיבו-פטרונו, שוקן.

"בעיקרו של דבר", כותבת שפירא, "נשאר כצנלסון בתחומה של אותה ספרות, שעליה נתחנך בילדותו – הספרות העברית על כל נבכייה והספרות הרוסית הגדולה של המאה ה-19. בקיאותו בספרות העברית לא נפלה מזו של תלמידי חכמים מובהקים [...] ובכמה מקרים אף עלתה על שלהם" (שפירא, 1980: 657). אף שהיה קרוב לספרות הרוסית, בתרגום ריסן כצנלסון את אהבתו לקלאסיקונים הרוסים. הוא הוציא לאור ספרים מתרבויות אחרות כמו "מיומנו של תובע בכפרי מצרים" מאת תופיק אל חכים (בתרגום מנחם קפליוק). לדברי שפירא, "ברל ביקש להציב סכר בפני זרם הרומאנטיקה הפרו-סובייטית, שהציפה אז חלקים נכבדים בתנועת הפועלים הארצישראלית" (שפירא, 1980: 652). כצנלסון, שהתנגד

להתבטלות של תנועת העבודה בפני התרבות הסובייטית, אמר: "עוד מעט וילדים מן המשקים יתחילו לברוח מן הבית ולחפש את ארץ הפלאים של הפואמה הפדגוגית" (שפירא, 1980 : 652).¹⁸

את עצמו כעורך הגדיר כך: "לא קיבלתי על עצמי לספק מה שהקהל דורש, אלא מה שלפי הכרתי דרוש לקהל" ומה שהיה דרוש, לדעתו, הוא "הכרת הגות סוציאליסטית מגוונת, בת זרמים וכיוונים שונים" (שפירא, 1980 : 652). כך הוציא את כתביהם של אבות התנועה הציונית-סוציאליסטית ובהם נחמן סירקין, אליעזר יפה ומשה בילינסון. לספריהם הוסיף מבואות מפרי עטו. בין ספרי ההגות והמחקר יצאו "התנועה השבתאית" של גרשם שלום ו"הרפובליקה הגרמנית, לידתה ושקיעתה" של ארתור רוזנברג.

כצנלסון היה כתובת לפניות רבות של סופרים ומשוררים עבריים שביקשו תעסוקה. ברבות הימים לא הוסיפה "עם עובד" לקבל על עצמה התחייבויות לפרנסת "סופרי בית" כפי שפירנסה את שופמן ואת הזו. כתשעים ספרים פורסמו עד שנת 1944, שנת פטירתו של ברל כצנלסון. חלקם, אכן, הולמים את כוונתו המוצהרת – ספרים שימלאו את החלל שנוצר בעקבות השמדת התרבות היהודית באירופה – אך כותרים רבים יותר לא נגעו ישירות בעניין זה.

¹⁸ "הפואמה הפדגוגית" נכתב בידי איש החינוך הרוסי אנטון ס. מקארנקו בשנת 1935 ותאר את האופן שבו אפשר לחנך את הנוער, גם את זה הנתפס כמנותק, להיות אזרחים המביאים תועלת לחברה. הספר נכתב מתוך תובנותיו של המחבר מתוך ניסיונו בהקמת כפר נוער לילדים באוקראינה. הספר תורגם לעברית בידי שלונסקי, יצא לאור על-ידי "ספרית פועלים" וזכה להצלחה בארץ.

מתוך רשימת ספרי הפרוזה והשירה המקורית למבוגרים, שנדפסו בשנים
ההן ב"עם עובד", ציינו כבר את ספריהם של גרשון שופמן ושל חיים הזז (לאחר
"ריחיים שבורים" ראו שם אור "היושבת בגנים" ושאר כתביו), ובנוסף להם –
דבורה בארון ("לעת עתה" ובהמשך עוד חמישה ספרים), יעקב פּיכמן ("דייגים על
הירקון"), יהודה בורלא ("באפק" ובהמשך עוד 11 ספרים), זלמן שניאור ("אנשי
שקלוב"; כל שיריו יצאו בשנות ה-50), יוסף צבי רימון ("כתרים"), א.ז. רבינוביץ
("אזר") ("מבחר סיפורים"), אליעזר שטיינמן (ספר מסות וזכרונות), ש. שלום
("עולם בלהבות"), א.א. קבק ("בחלל הריק" ו"בצל עץ התליה") ודוד מלץ
("מעגלות"). את הספר האחרון הוציא כצנלסון אף שלא היה שבע רצון מתיאור
חיי הקיבוץ – ומתיאור יחסים שבינו לבינה שמופיעים בו. יש לציין, כי שירתו של
אלתרמן, למרות איכותה – וכצנלסון העריך מאוד את בעל "כוכבים בחוץ"
(1938) ו"שמחת עניים" (1941) – ולמרות הקירבה של המשורר למפא"י ולדוד
בן-גוריון, לא התפרסמה ב"עם עובד". שירת העת והעיתון של אלתרמן הופיעה
תחילה בעיתון "הארץ"¹⁹ ואחר כך – ב"טור השביעי", השמאלי מבין הטורים
בגליונות "דבר". לימים התפרסמו טורים אלו כספרים הנושאים את שם זה. ספרים
של שירתו הקנונית – "שירי מכות מצרים" ו"עיר היונה" – עתידים היו להתפרסם
על-ידי "מחברות לספרות", ההוצאה של ישראל זמורה, אשר הוציא לאור את
"כוכבים בחוץ" במסגרת חבורת "יחדיו", ואת "שמחת עניים", עוד בטרם נוסדה
"עם עובד".

¹⁹ מלבד אפיזודה קצרה קודמת בת שלושה חדשים בעיתון "דבר" בשם "סקיצות תל-
אביבות" בחתימת "אלוף נון" ראו: לאור, ד. (2013). אלתרמן, תל-אביב: עם עובד.
עמ' 137-138.

הנה כ"כ, בזמן קצר יחסית הצליח ברל כצנלסון לשים ידו על רבים מיוצרי הזרם המרכזי של הספרות העברית ובעיקר על בני דורו ותקופתו של ביאליק.²⁰ חלומו קרם עור וגידים. עלה בידו להחזיר להסתדרות ולמפא"י נתח נכבד מן ההגמוניה התרבותית, שהחלה להשמט מידיה. הוא הצליח ליצור בית ליוצרים הוותיקים בני הזרם המרכזי; אך הצעירים, שקולם נהיה רם יותר, לא היו שם וזו הייתה חולשתו כעורך. יתכן שממילא לא היו יוצרי האופוזיציה מוכנים לדור במבצר של הממסד; על-כל-פנים, "עם עובד" קבעה לעצמה – תוך שנתיים בלבד – מקום מרכזי בשדה המו"לות. מעמדה זה נשמר זה שבעים שנה, הגם שהיא נותרה שמרנית, סולידית, נמנעת מסיכונים.

חולשה יסודית של "עם עובד" ניכרת בתרגומי יצירות פרוזה, שראו אור בספריית "לדור". כאן בחר כצנלסון בספרים כמו "זקני בית-הספר בוילבי" של טאלבוט ריד (תרגם אריה סמיטיצקי), "בית הספר לדיקטטורים" מאת איגנאציו סילוניה (תרגם אברהם קריב), ו"בן-אלמות העם" של ווסילי גרוסמן (תרגם אברהם קריב). בספריה כמעט ולא ראו אור ספרים קלאסיים; בולטות בהעדרן יצירות מן הקלאסיקה הרוסית, שהיו הבון-טון באותה תקופה.

אמציה פורת, אחד המתרגמים הקבועים ב"עם עובד", התרפק בנוסטלגיה על ספרי ההוצאה:

ותיקים אולי זוכרים וצעירים אולי ראו במקרה את ספרי סדרת "לדור" ההיא, שיצאו בכריכות קשות של אפרפר או תכלת, מודפסים על נייר שאיכותו ירודה, נוח להתבלות ולהצהיב, כי הימים היו ימי מלחמת העולם השנייה והשנים הסמוכות לאחריה, והיה מחסור בחומרים [...] מן הסדרות

²⁰ על ההבחנה בין דור לתקופה ראו אצל דן מירון: מירון, ד. (1987א). "בודדים במועדים" (עמ' 115-150). תל-אביב: עם עובד (אפקים).

האלה של 'עם עובד' הישנה, 'שחרות' ו'לדור', קראתי אז סמוך מאד להופעתם כמעט את כל הספרים, ובהם את הספר המקסים "זקני בית הספר בוילבי", ואת "בית קרנובסקי", כי אדון משה חקלאי, אביו של חברי ברוך חקלאי, היה מנהל חשוב ב'תנובה' [...] ואיך ייתכן שמנהל ב'תנובה' אז לא יהיה חתום על הסדרות האלה – וכי למה התכוון ברל כצנלסון [...] אם לא גם לכך שכל מפא"יניק הגון חבר ההסתדרות יהיה מנוי על ספרי 'עם עובד'? ואת הספרים האלה שאלתי מהם לקריאה. רושם אדיר עשה עלי הספר "בית קרנובסקי" (של י.י. זינגר). קראתי אותו מראשיתו ועד סופו, בלי גוזמה, לפחות חמש שש פעמים רצופות, בלי הגזמה.²¹

לימים תירגם פורת מחדש את הספר ל"ספריה לעם". על הזנחת תרגום הקלאסיקה הלועזית שילמה "עם עובד" מחיר בעוצמה הכלכלית שלה לאורך השנים הבאות.

הסדרות לילדים ולנוער

שתי סדרות אחרות, שנוסדו עם הקמת "עם עובד", היו הסדרות "לילד" – לילדים צעירים, ו"שחרות" – לנוער. בהרצאה בכנס פעילים אמר כצנלסון: "מה שאינו טוב לילדים אינו טוב גם לגדולים, ומה שטוב לילדים טוב גם לגדולים. 'עם עובד' איננה הוצאת ספרים מתוקה, או הוצאת ספרים פרופאגאנדיסטית לילדים, אשר תכניס אותם תחת כנפי השכינה. זאת צריכה להיות הוצאת ספרים מחנכת, הנותנת גם השכלה וגם הבנת האמת" (אופק, 1986: 10).²² שפירא כותבת, כי "רבים מן

²¹ וראו בהרחבה דבריו של אמציה פורת: פורת, א. (2002, ספטמבר 13). "עברית של עין ועברית של אוזן, הברים שנאמרו בערב ראשון ליובל הוצאת 'עם עובד' 1942–2002". הארץ (תרבות וספרות), ה2.

²² ראו בהרחבה: אופק, א. (1986). "מ'קטינא' עד 'נעורים': על ראשיתן של הספריות ההסתדרותיות לילדים". "ספרות לילדים ונוער", י"ג (ב'), 10–16.

הספרים שהציע לנוער עסקו בדרכי חייהם של יהודים בארץ ובגולה, בהיסטוריה יהודית וברומנטיקה חלוצית. כאן עמד כצנלסון על סף הספרות התעמולתית ורק טעמו הטוב הוא שמנע את גלישת הספרייה אל מעבר לו" (שפירא, 1980 : 650).

אבל הספרים הראשונים לילדים ולנוער לא היו בעלי איכויות ספרותיות ומתאימים לקוראים צעירים, אלא נשאו אופי תעמולתי. על סדרות הילדים הייתה אחראית ברכה חבס, שכצנלסון הכיר במשך שנים ארוכות וסמך על כושר העבודה שלה. כך כותבת עליה שפירא: "מכל אניני הטעם ואנשי התרבות שעברו ב'דבר', דווקא היא, שלא הצטיינה בהשכלה וברוחב היריעה, זכתה באמונו של כצנלסון. המכתבים שהחליף עם דוב שטוק (סדן) היו מעניינים וחושפניים בהרבה מאלה שהחליף עימה. אבל בעבודה היומימית שמר שטוק על עמדת 'הצופה המסוגל', ואילו ברכה חבס הראתה נאמנות מוחלטת" (שפירא, 1980 : 661). בניגוד לשפירא, מרדכי נאור (2001) מייחס לחבס כשרון וחריצות יוצאי דופן, שהובילו אותה לשלל השגים לא רק בשדה העיתונות ככתבת השטח הראשונה בארץ, אלא גם בשדה הספרות, ובעיקר בספרות הילדים והנוער.²³ חבס הייתה סופרת פורה שפרסמה וערכה עשרות כותרים של ספרי ילדים, כגון "קורות מעפיל צעיר" ו"מכתבים מן הגטאות". שמות הספרים מלמדים על ייעודם להקנות לצעירים השכלה על העולם, על היהדות ועל הציונות. ספריה הצטרפו לסדרה של ספרים אחרים, שעסקו בזכרונות או בהיסטוריה, כגון "זכרונות זואולוג עברי" של ישראל אהרוני ו"חיי ראשונים", עיבודו של אליעזר שמאלי ליומני אלכסנדר זייד.

לדברי אוריאל אופק, בשל חוסר ביצירות מקור נאלצה חבס לפתוח את שתי הספריות ביצירות מתורגמות. ראשון הספרים של "לילד" היה "איסופוס

²³ נאור, מ. (2001). כתבת השטח הראשונה: ברכה חבס ודרכה בעתונות ובספרות. קשר, 108-100 : 30.

החכם: ששים משלים לקטנים ולגדולים" (בתרגום נחמיה רבן); ושל ספריית "שחרות" – "מסע הפלאים של נילס הולגרסן הקטן עם אווזי הבר" מאת סלמה לגלרף (בתרגום חיים שלום בן-אברם). בהתאם להנחייתו של כצנלסון, ארבעים הספרים שיצאו בספריית "שחרות" בחמש השנים הראשונות לפעילותה הכילו "מבחר רבגוני של ישן לצד חדש, מקור לצד תרגום, מחנך לצד עשיר ומהנה" (אופק, 1986: 10).

אך מהו "עשיר ומהנה"? מעט יצירות מקור חדשות התפרסמו בספריית אלו וגם הן היו, בדרך כלל דידיקטיות מאוד. הספר המקורי הראשון של "שחרות" – "חלוצים באו לעיר" של מרדכי הלטר, על קיבוץ ההכשרה בפולין – הוא דוגמה לשאר הספרים, שהיו "רובם ככולם שייכים לתחומי הרפורטאז'ה, התיעוד, האקטואליה, או המדע". (אופק, 1986: 11). במקביל יצאו בספרייה זו הדפסות חוזרות של סיפורים פרי עטם של סופרים עבריים "לגדולים" – פרישמן, בריצ'בסקי, בוקי בן יגלי, דבורה בארון ועוד – שכוונו לקוראים הצעירים.

יחד עם זאת, ההוצאה הצליחה להוציא כמה ספרי ילדים כהווייתם, ויצוינו במיוחד אלו של נחום גוטמן וביניהם "ביאטריצה" (כצנלסון הוציא את "בארץ לובונגולו מלך זולו" בהוצאת "דבר"). גם הספרים הבאים של גוטמן – "תעלומת הארגזים או החופש הגדול" ו"עיר קטנה ואנשים בה מעט" – עתידים היו לראות אור על-ידי ההוצאה, וכן איריו של גוטמן לספרים נוספים. ספרי מקור אחרים לילדים, שראו אור בתקופתו של כצנלסון: "חרוזים עליזים" של אנדה עמיר-פינקרפלד ו"מסע אל האי אולי" של מרים ילן-שטקליס.

בחירת הספרים המתורגמים הייתה מוצלחת: "יותם הקסם" של יאנוש קורצ'אק (בתרגום: יוסף ליכטנבוים), "הקומדיה האנושית" של ויליאם סארויאן, סיפור חייו של הנס כריסטיאן אנדרסון, "בן הסנדלר", מאת ק"ב בורנט ועוד. אופק מדגיש יתרונות נוספים של הספריות לילדים של "עם עובד": "חרף תנאי המלחמה, שחיבו הדפסה של נייר זול, הצטיינו [ספרי 'לילד' ו'שחרות'] בצורתם הנאה, יחסית; הם נדפסו בניקוד חלקי, ו'עם עובד' היתה אחת ההוצאות העבריות

הראשונות, שהעסיקו מגיה ועורך דפוס, שתפקידו לעבור על כתבי היד" (אופק, 1986: 12–13).

ספרייה אחרת היא הספרייה המנוקדת "לילד", שרוב ספריה "היו מצומצמים בהיקפם וכללו סיפורים ושירים קצרים, מלווים בציורים רבים" (אופק, 1986: 13) ובה פירסמו מיטב היוצרים לגילאים הצעירים: מרים ילן-שטקליס, אנדה עמיר-פינקרפלד, אהרן זאב, יעקב פיכמן, פניה ברגשטיין והדוד יהושע (מרגולין). בין ספרי הילדים המתורגמים לספרייה זו: "חרוזים ומעשיות" מאת אליעזר שטיינברג, שחלקו נכתב בעברית וחלקו תורגם מיידש, ו"לימפופו" של צ'וקובסקי. שני ספרים אלו ראו אור בשנת 1943 בתרגום נתן אלתרמן.

רשימת ספרי הילדים המתורגמים חושפת, בכל זאת, חולשה מסוימת של "עם עובד" בראשיתה. מלבד "מסע הפלאים של נילס הולגרסן הקטן עם אווזי הבר", קלאסיקה עולמית מעטה מאוד תורגמה על-ידה לילדים. כצלסון השאיר זאת למתחרים בשוק הפרטי; הוא דאג בעיקר לחינוך. מכאן, שההוצאה לא יכלה לסמוך על הכנסה קבועה מספרי ילדים קלאסיים (כמו "פו הדוב" של "מחברות לספרות") ונראה, כי ספריה נעשו רלוונטיים פחות בעבור הקוראים הצעירים והוריהם, המתרחקים מדיקטיקה.

בתקופה הראשונה של "עם עובד" מונה שמשון מלצר, שתורגם כמה ספרי ילדים לספרייה, כעורך המדור לספרי ילדים בהוצאה. ברכה חבס המשיכה לערוך את "שחרות" ואילו מלצר, שהיה מורה מנוסה, יסד שתי ספריות נוספות: "קטינא" לגיל הרך, וספריה מנוקדת "לנער". ב"קטינא" יצאו סיפורים קצרים ופיוטים כגון אלו של פניה ברגשטיין ושל שרה לוי (תנאי), ואילו "לנער" התבססה בעיקר על ספרות מקור. בין הספרים שהתפרסמו בה – "תעלומת הארגזים" של נחום גוטמן ו"שיחות מני קדם", סיפורי פולקלור בעיבוד זאב יעבץ. לדברי אופק, גם הספרים המתורגמים לילדים היו קשורים בצורה זו או אחרת לעם ישראל. כך למשל, "סיפורת הרומנטי של ג'ורג' אליוט 'האורג מרבולוי' [...] תורגם בלא ספק בזכות יחסה החם ליהודים של המספרת האנגליה וספרה 'הציוני' המפורסם 'דניאל

דירונדה". עוד מוסיף אופק, כי "ספרים מעטים, יחסית, יצאו בספריות 'לילד', 'לנער', ו'קטינא', וזאת למרות איכותם הגבוהה ותפוצתם הניכרת, שהתבססה על מנויים קבועים". סדרות אלו נסגרו בשלהי מלחמת העצמאות, עם מינויו של שמשון מלצר לעורך "דבר לילדים". מצבה הכלכלי הקשה של ההוצאה לאחר פטירתו של ברל כצנלסון, בשילוב עם המגמה הדידקטית של ספריות אלה, שלא הקל על שיווק תוצריהן, תרם לסגירת הספריות.

כתביהם של אנשי תנועת העבודה וסדרת "יד למעיין"

מאמץ מו"לי נוסף, "כתבים נבחרים", ב"עם עובד" התמקד בהדפסת כתביהם של אנשי תנועת העבודה: זיכרונותיהם, אגרותיהם ומכתמיהם. בשנים הראשונות ראו אור מכתביהם של יוסף אהרונוביץ, בר בורכוב, אליעזר ליבנה ושלמה לביא (שפירא, 1980: 654). החששות, שהביעו ראשי מפלגות האופוזיציה בהסתדרות ערב הקמת "עם עובד", הוכחו כנונים. ברל נתן מקום בעיקר לאנשים מתוך מפא"י, לאנ"ש, שהעריך את מחשבתם כראויה וכמקורית. הוא פעל כך גם בהוצאת "דבר", כשהוציא את כתבי בילינסון עם מבוא מפורט שכתב, זמן מועט קודם לייסוד "עם עובד", ואת כתביהם של אישים אחרים במפלגה, גם אם נחשבו שוליים יותר, כשלמה לביא.

מדיניות פרסום כתביהם של אישי תנועת העבודה הפכה ברבות הימים לנטל על צווארה של "עם עובד", שביקשה להיות "הוצאה לעם" ולרכז את מיטב הכוחות שבתרבות, ולא הוצאה "מטעם" מפלגה, המוציאה כתבים – חשובים אולי, אך חסרי מעוף, על-פי רוב – של ראשי התנועה. המשא הלך והכביד ככל שראשי ההסתדרות ביקשו לנצל את סמכותם בבית ההוצאה ולהנציח עצמם בספר. כך, לדוגמא, מספר חיים באר בראיון עמו, כי כששמע ירוחם משל (המזכיר הכללי של ההסתדרות בשנים 1974–1984) שעומדים לכתוב לקסיקון אישים ואין כוונה לכלול שם אותו, דרש לכתוב ערך המוקדש לו, ולא עזרו ההסברים, שמדובר בלקסיקון שעוסק באישים שפעלו עד שנת 1948. בהמשך, כשראה את הטיוטות,

דרש להוסיף גם את תמונתו. אך אנו מקדימים את המאחר. סוגיית הוצאתם של כתבי מנהיגי התנועה תידון להלן.

בשנת 1943, בנוסף לארבע הסדרות שהוצהר על הקמתן, נוסדה סדרת "יד למעין", שהוקדשה לספרי עזר. היא נפתחה עם "ארץ-ישראל ותולדותיה" של גצל קרסל. כעבור שנה הופיע בסדרה "אני קורא בתורה" של יצחק דמיאל, העוסק בסיפורי התורה. בשלוש השנים הבאות הופיעו ספרי עיון מעטים מאוד ב"עם עובד".

סיכום תקופת ברל כצנלסון ב"עם עובד" – הצלחות וזרעי הפורענות

התקופה הראשונה של "עם עובד" מקפלת בתוכה לקחים רבים לקראת עתידה של ההוצאה. הקמתה הייתה בוודאי צעד נכון ברגע נכון. מבנה הספריות הוביל אותה למצינונות (על זאת נעמוד להלן ביתר פירוט). בתחום ספרי המקור למבוגרים נחלה ההוצאה הצלחה בקרב הדור הוותיק. בתוך תקופה קצרה היא תפסה מחדש מאחז מסוים של ההגמוניה התרבותית. אך יחד עם זאת מתגלים גם החוליים, שהעיקר עליה בהמשך. הם נעוצים כבר במדיניות העריכה של ברל כצנלסון: ראשית, מחסור בספרים קלאסיים, שנמכרים באופן קבוע לאורך זמן (steady sellers), הן בפרוזה, הן בספרי שימוש ועיון (שאותם יש רק לעדכן מדי פעם²⁴) והן בספרות ילדים. אי אפשר, כנראה, לקיים בית הוצאה בלי ספרים מסוג זה.

שנית, חלק ממנהגי ההסדרות ומפא"י ראו את "עם עובד" כ"הוצאה שלנו" ופעלו בהצלחה, מבחינתם, כדי להוציא על-ידה את ספריהם גם אם לא

²⁴ נדגיש כי בעשור השני למאה ה-21, תחום זה של המו"לות המודפסת הולך ומצטמצם ככל שהשימוש במידע שבאינטרנט מתרחב ומעמיק.

הייתה בהם תרומה רבה לתרבות. בכל מקרה, ספרים אלו לא נמכרו הרבה והוצאתם הייתה נטל כלכלי על ההוצאה. עם בעיה זו נאלצו עורכים ומנהלים ב"עם עובד" להתמודד לאורך השנים.

שלישית, "עם עובד" נבנתה מלכתחילה כהוצאה שמרנית, על-פי טעמו של ברל כצנלסון, שלא הבין את הכיוונים החדשים בספרות העברית. חלק נכבד של היוצרים בני הדור הצעיר בספרות העברית, אם מסיבות פוליטיות ואם מסיבות של העדפה ספרותית, לא ראה ב"עם עובד" בית, וכך יצא להוצאה, כבר מראשיתה, שם של הוצאה שנולדה זקנה – הוצאה "ותיקה".

המשבר שלאחר פטירתו של כצנלסון

כשנתיים לאחר ייסוד "עם עובד" נפטר ברל כצנלסון. ספרים שזים יצאו גם אחרי כן, אך מותו הותיר אחריו חלל גדול והיקשה על התבססות ההוצאה הצעירה. אמנם, היא הוציאה, בתקופה הנדונה כאן, כ-40 כותרים חדשים כל שנה – כמות נכבדה באותם ימים – אך הבון-טון, המקום הצעיר, המתחדש, שמשך את הדור הצעיר, היה "ספרית פועלים" ולצידה "הקיבוץ המאוחד". כדבריה של שביט (2002), ניסיונו של כצנלסון להשיב את ההגמוניה התרבותית למפא"י החזיר רק את העצמות שנלעסו כבר היטב בתרבות ואילו אלו הטריות והעסיסיות נשמטו מפיה של המלכה, מפא"י, ומצאו את מקומן במגרש של המתחרה, מפ"ם (הקיבוץ הארצי).

בבית ההוצאה של מפ"ם התרכזו הצעירים בני דור הפלמ"ח: משה שמיר, נתן שחם, בנימין תמוז, חנוך ברטוב, יגאל מוסינזון, דן בן אמוץ, יוסף בר-יוסף, נתן יונתן, אהרון מגד, מתי מגד, יהודית הנדל, חיים חפר, זאת לצד שלונסקי וגולדברג הוותיקים, שהפכו את "ספרית פועלים" למרכז העשייה של הספרות העברית המתהווה. ס. יזהר פרסם ב"עם עובד" את "בפאתי נגב" בשנת 1945, אך כבר בשנת 1947 הוציא את ספרו הבא, "החורשה בגבעה", וב-1949 – את

"השבוי" ואת "חרבת חזעה" – על-ידי "ספרית פועלים"; ספריו הבאים ראו אור ב"קבוץ המאוחד". הוא חזר ל"עם עובד" עם ספרו הגדול "ימי צקלג", רק לאחר שההוצאה שוקמה באמצע שנות ה-60.

אחרי פטירתו של ברל כצנלסון מונה זלמן רובשוב (שז"ר), שהיה לימים נשיאה השלישי של מדינת ישראל, כעורך הרשמי של "דבר" (תפקיד שכצנלסון נשא בו עד מותו). הוא היה גם הדמות הדומיננטית ב"עם עובד", שפעלה עדיין בתוך בניין "דבר" והשתמשה בבית הדפוס של העיתון להדפסת ספריה. חברי ההנהלה חלפו ובאו ואחד מהם, דב ליפץ, אביו של המתרגם והמשורר אהרן אמיר, מונה להיות מנהל ההוצאה בשנת 1947 ופעל בה עד 1952, עת פרש והקים את הוצאת "עם הספר".²⁵ לצידו של ליפץ שימש אברהם קריב כעורך ההוצאה. קריב, שתירגם בעבור ההוצאה בתקופת כצנלסון, המשיך בקו שהורגל בו. כך שלמה גרודזנסקי, שקיבל את תפקיד העורך בשנת 1952, ומשה הורביץ, שהחליף את ליפץ בניהול ההוצאה.

עד ראשית שנות ה-50 נוסדו סדרות בתחומי המדעים ("שורש"), ידיעת הארץ ("מכורה") וספרות שימושית לפועל ("תבונת כפיים"). ספרים מעטים מאוד יצאו בסדרות אלה, אך ייסודן מעיד על המגמה הכללית של "עם עובד" – ניסיון להתמחות ולפלח את השוק לפי קהלי היעד. כמו כן הוקמה סדרת "זוטא" לפרוזה, שהחלה לפעול שנה לאחר פטירת כצנלסון. הופיעו בה רק שני ספרים – "בפאתי נגב" של ס.יזהר (1945) ו"הלבן" של דבורה בארון (1947). שמה מעיד על גודל הפורמט של הספרים שהוציאה – פורמט שנועד למכור מספר רב של ספרים. אפשר לראות אותה כמבוא ל"ספריה לעם", שתידון עוד בהרחבה.

²⁵ אהרן אמיר היה שותף באותה עת למפעל מו"ל שבשולים, הוצאת "הקרנף". הוא כתב בעבורה, יחד עם עמוס קינן ואחרים, סיפורי פיראטים ומלחמות ימיות, שהתפרסמו כספר וכחבורות בשנות החמישים.

ניתוח הקטלוג של השנים 1944–1957 מראה על המשך המגמה שהתווה כצנלסון: הוצאת יצירות מקור של סופרים מבוססים – הזו, בורלא, שניאור, בארון, וילקנסקי, משה סמילנסקי, שופמן, ישראל זרחי ועוד. במגמה זו הוקמה סדרה בשם "כתבי סופרים" ובה ראו אור, החל משנת 1945, "בחשאי" לדוד שמעוני (ראשון הספרים בסדרה), "בין שמים וארץ" של ז"י אנכי (1945), כל כתביו של א"א קבק (1946), "כתבים" לברנר (1946), "משני עברי השעה" לאברהם שרון (1947), וכל כתבי גרשון שופמן (1946–1952).

גם בספריית "לדור", ספריית הדגל של "עם עובד", כמעט שלא התפרסמו יוצרים צעירים פרט לשמעון הלקין ("עד משבר"), שלמה רייכנשטיין, איש עין חרוד ("ראשית" ו"כתבים") ודוד מלץ ("מעגלות"). זלמן שז"ר, שכיהן בהנהלת "עם עובד", פרסם בה ספר זכרונות ומסות בשם "כוכבי בוקר". בתרגום הסתמנה התקרבות לספרות הכתובה אנגלית: "זעקי, ארץ אהובה" של הסופר הדרום-אפריקאי אלן פטון בתרגום של אהרון אמיר, "אות השני" של נתנאל הות'ורן, בתרגום דב יחיאלי, "מבחר ספורים" של ויליאם סרויאן (בתרגום יצחק עברי), "מר באנטינג" ו"מר באנטינג במערכה" של רוברט גרינווד, בתרגום פסח גינזבורג, ו"האזרח תום פיין" להווארד פאסט, בתרגום אהרון אמיר.²⁶

הנה כי-כן, "עם עובד" פְּשְׁלָה במדיניות העריכה – לכן זנחו אותה היוצרים הצעירים וקוראיהם, ובכללם צרכנים מאורגנים במועצות פועלים ובמוסדות אחרים – ואף כשלה בניהול. הועסקו בה כ-40 עובדים קבועים, שהיו אמונים על עריכת הספרים ועל הפקתם. ההוצאות הכספיות, הכרוכות בהחזקת צוות גדול כל כך, עלו בהרבה על ההכנסות. "עם עובד", בניגוד לתדמית שדבקה בה, סבלה

²⁶ ספרו המפורסם יותר של פאסט, "אחי גיבורי התהילה" ראה אור באותה שנה, 1950, ב"ספריית פועלים".

אפוא מחסרון כיס וההסתדרות סירבה לשאת בהפסדיה המתמשכים. עובדי ההוצאה כולם קיבלו מכתבי פיטורין. אחת ההצעות, שעלתה אז, הייתה למכור את "עם עובד" להוצאת "מסדה", הוצאה פרטית שצברה כוח באותם ימים, אך ההצעה נדחתה.²⁷

מכתב מוועד העובדים של "עם עובד" מיום 22/10/1956 חושף משהו מן התחושות הקשות, שנתעוררו עקב הכוונה לסגור את ההוצאה:

גם ידוע לנו כי לא כל המוסדות ההסתדרותיים נושאים את עצמם, ועדיין לא שמענו כי ההסתדרות מוכנה לוותר על מוסד כלשהו ממוסדותיה. האומנם יהיה דווקא המוסד התרבותי של ההסתדרות, "הטלית ותפילין", שאותם צריך לזרוק הימה? האומנם יסדה ההסתדרות את הוצאת הספרים שלה רק לשם רווחים? האין יחס זה של קברניטי הישוב וההסתדרות לספר ולסופר העברי, כלומר, לתרבות העברית, אחד הגורמים לפרצופו של היישוב בימינו? (מצוטט אצל שביט, 2002).

עובדי "עם עובד" השתמשו יפה בטרנספורמציה משכנעת של רטוריקה דתית לרטוריקה חילונית, על-פי הפתגם הידוע – כשהסערה רוגשת אין להשליך מהאוניה את המטען התרבותי דווקא. משפט זה, כפי שמעיד חיים באר,²⁸ יחזור רבות בגרסה זו או אחרת בכל פעם שיאיים הגרזן לקצץ ב"עם עובד". כמובן, היו מפעלים הסתדרותיים מפסידים אחרים, אך ל"עם עובד" לא עוד כצנלסון שייאבק למענה, ולא אנשי-רוח ויוצרים חשובים כדי להשמיע את טענותיה, "לעשות לה יחסי ציבור". בכל זאת, ה"טלית והתפילין" לא הושלכו.

²⁷ ראו בהרחבה: שביט, ז (2002). מתרבות של שבט פרולטרי לתרבות פלורליסטית של עם. "עם עובד" – קטלוג כללי 1941-2001. תל-אביב: עם עובד.

²⁸ עם חיים באר נערכו מספר ראיונות בשנת 2003.

הפתרון הזמני נמצא באיחוד "עם עובד" עם הוצאת "עיינות", אשר קמה ב-1950 כדי להוציא לאור כתבי מנהיגים בתנועת העבודה. אמנם בראשית הדרך הצליחו בהוצאה להוציא לאור מכתבי מנהיגי התנועה, אך האפשרות התמעטה וזאת בשל החשש מהתנגדות מפלגות האופוזיציה בהסתדרות או, לחילופין, בשל החשש מהתערבותן בעריכת הכתבים. כתביו של כצנלסון עצמו זכו לגורל אירוני. דווקא הוא, אשר שאף להקים בית הוצאה פלורליסטי, שאינו שייך ל"ארגון מקצועי או [ל]זרם פוליטי" (ראו לעיל), כתביו ראו אור בבית ההוצאה של מפלגת פועלי ארץ-ישראל ולא בהוצאתו שלו. בסופו של דבר, "עיינות" הפכה לספריה ב"עם עובד" ועורכה, יהודה ארז, הועסק כעורך הספריה. כתבי המנהיגים הוסיפו ויצאו בדרך זו. עיינות הייתה הצינור שדרכו הזרימו מפא"י וההסתדרות כסף ל"עם עובד" בלא נטילת אחריות על החובות.

עם זאת, היה ל"עם עובד" גלגל הצלה בדמותה של סדרת הספרים החשובה ביותר ב"עם עובד", "ספריה לעם", שהיא לא רק הספרייה החשובה ביותר ב"עם עובד" היא הספרייה המשמעותית ביותר במו"לות הישראלית בכללה, לצד "הספריה החדשה" בהוצאת "הקיבוץ המאוחד", שאינה נושאת היסטוריה ארוכה כמו "הספריה לעם".

"ספריה לעם"

מקומה המשמעותי של הסדרה "ספריה לעם" במו"לות הישראלית מחייב לעסוק בה באריכות ולהציג את התפתחותה. תחילה נזכיר סדרת ספרים שהטרימה אותה – ספריית "ילקוט" (כשמה של הוצאה עברית שפעלה בברלין ושמתוכה קמה הוצאת "ראובן מס"). ספריה זו התקיימה במסגרת הוצאת מועצת פועלי חיפה מאמצע שנות החמישים עד שנות השבעים.

הוצאת "ילקוט" שמחה להגיש לציבור קוראיה את "מלך בשר ודם" בשני כרכים, במהדורה עממית ובמחיר שווה לכל נפש, כדי לאפשר לכל אלה מבין פועלי חיפה ועובדיה שטרם קראו ספר חשוב זה לרכוש אותו לעצמם ולהעשיר את רוחם ואת ספרייתם בנכס אמנותי ממדרגה ראשונה.

שורות אלה נכתבו על גבי עטיפת הספר, שיצא במהדורתו זו בשנת 1959, שנים ספורות לאחר הופעתו לראשונה ב"ספרית פועלים". אכן, מועצת פועלי חיפה הוציאה ספרים איכותיים בפורמט זול לעובדיה. עד להופעת הספר של שמיר יצאו על-ידה 50 כרכים (ובכללם ספרים בני שני חלקים כמו "מלך בשר ודם", הממוספרים 49/50). מתוך ספרות המקור אפשר לציין את הכרכים במהדורה עממית של כתיבי עגנון ומתוך הספרות המתורגמת את דוקטור ז'יוואגו מאת בוריס פסטרונוק (בתרגום צבי ארד). בין ספרי השירה ניתן לציין את "ספר השירים והבלדות" לש. מלצר ואת "שירי קוממיות" לש. שלום. גם לאחר שקמה ה"ספריה לעם" המשיכה "ילקוט" והוציאה בשיתוף עם "עם עובד" ספרים למען עובדיה, בהדפסה מיוחדת וב"מבצעים".

את הרעיון להקים ספריה מסודרת למען "העם" במתכונת דומה לזו של "ילקוט" ובמקום "לדור", אימצו שלמה גרודזנסקי, העורך הראשי של "עם עובד", ומשה הורביץ, המנהל במחצית השנייה של שנות החמישים. השם "ספריה לעם" – הד "לעם עובד" – נובע מחזונו של כצנלסון כפי שפורט לעיל: "מתכוון אני להוצאה לעם, ולא רק לשכבה מצומצמת". הספרייה נועדה להגיע בעזרת הפורמט הקטן והנוח אל כל שדרות העם, במחיר נמוך מאוד לכל ספר – כמעט מחיר הפסד. בהתאם לזאת הורכב תפריט שמרני יחסית, שהבטיח תפוצה רחבה – לא לשם רווח כלכלי, אלא כדי לחשוף את ציבור העובדים לנכסי התרבות על-פי מטרתה המוצהרת.

בשנותיה הראשונות של "הספריה לעם" הופיעו בה כותרים מעטים יחסית. חלקם כהמשך הקו של כצנלסון בספרות המקור (ספרים של הזו, של בורלא, של קבק ועוד) ובספרות המתורגמת (לדוגמה, "אברהם לינקולן" של דוהרטי, בתרגום יאיר בורלא), ואחרים נחשבו פופולאריים יותר; למשל, "אנטוניה שלי" מאת וילה קאתר בתרגום עמיהוד ארבל, ו"אזני גרנדה" מאת בלזאק בתרגום מנשה לוין. ככלל, מערכת הספרייה נקטה את הקו שהתווה כצנלסון: העדפת ספרות המקור על פני זו המתורגמת. מסוף שנות ה-50 ובעיקר מאמצע שנות ה-60 ואילך נעשתה "הספריה לעם" לספריית הפרוזה החשובה ביותר של הזרם המרכזי בארץ, כשבעשורים האחרונים חולקת עמה את התואר "הספריה החדשה" של הקיבוץ המאוחד. נשוב לסוף שנות החמישים, ערב חילוצה של "עם עובד" מהמשבר אליו נקלעה אחרי מותו של ברל כצנלסון.

"עם עובד" בהנהלת משה שרת

בינואר 1954 הוקמה, לראשונה במדינת ישראל, ממשלה שלא בראשות דוד בן-גוריון. ראש הממשלה ושר הביטחון הוותיק פרש לשדה בוקר ובמקומו בא משה שרת, שכיהן עד אז כשר החוץ ולפני קום המדינה – כראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. הוא כיהן כראש הממשלה פחות משנתיים, ובתקופה זו התרחשו אירועים דרמטיים.

אחד הקשים שבהם היה "עסק הביש" (שהסתבכותו נמשכה עוד בראשית שנות ה-60). בפרשה זו פעל המודיעין הישראלי לעכב את יציאת הבריטים ממצרים על-ידי ייזום פעולות חבלה במתקנים בריטים במצרים, כך שהבריטים יטו לחשוב, כי אל להם לבטוח במצרים ויישארו שם. הארץ רגשה: "מי נתן את ההוראה?" ושר הביטחון לבון נאלץ להתפטר, עובדה שסללה את דרכו של בן-גוריון חזרה אל שולחן הממשלה, כשר הביטחון. שרת נחשב רך ומתון לעומת האישים שהיו מופקדים, בראשותו, על מערכת הביטחון (דיין, פרס, לבון ואחר-כך בן-גוריון). המתיחות בגבולות ערב מלחמת סיני הגבירה את המתיחות גם בין בן-

גוריון לשרת. בסופו של דבר חזר בן-גוריון לעמוד בראשות הממשלה ושרת, לאחר כהונה שנייה, קצרה, כשר החוץ, פרש מן הממשלה.

שרת, שהיה עד אז אחד האישים החזקים ביותר במוסדות התנועה הציונית והמדינה, מצא עצמו "מובטל" ביוני 1956. הוא נטל על עצמו לנהל את "עם עובד". כיום קשה להעלות על הדעת ראש ממשלה פורש, שיקבל על עצמו ניהול הוצאת ספרים, ויתר על כן – חילוץ הוצאת ספרים ממשבר עמוק, שעמד להביא את קיצה. ראשי ממשלה פורשים פונים לעסקים חובקי עולם, יוצאים למסעי הרצאות ולפעילות פוליטית מאחורי הקלעים; אך שרת קיבל עליו את שיקומה של "עם עובד". כך מתאר הוא את המפגש שלו עם ההוצאה, חודשים ספורים לאחר שעזב את שולחן הממשלה (מצוטט אצל שביט, 2002):

הצד המערכתית הוא בוקה ומבוקה. אי אפשר להגיע לחקר רכוש הספרותי של ההוצאה – מהם כתבי היד שנתקבלו, על אילו מהם יש התחייבויות [...] יש כבר תביעות משפטיות מצד כמה מחברים, ולעומתם זה כמה מהם מציקים ואינם נותנים מנוח בטענותיהם כי הובטח להם פרסום יצירותיהם. בתוך כל הבלבול הזה חסר היסוד הראשון לשיקום ההוצאה. אין עורך, אין מזכיר מערכת, אין מערכת בכלל.²⁹

²⁹ ראו ביומנו של משה שרת מה- 20 במרץ 1957. בתוך: שרת, מ. (1978). **יומן אישי**. תל-אביב: ספריית מעריב.

אחד התנאים שהציג לקבלת התפקיד היה, שההסתדרות תיקח אחריות על גרעון ההוצאה. כך היה. שרת מינה את א.ד. שפיר כעורך ואת ירוחם לוריא כמזכיר המערכת, ולצדם את ירמיהו צבי גורדון כמגיה ראשי. הצוות הזה ליווה את "עם עובד" עד לשנות ה-80. מינויים אלו היו הצעד הראשון בשיקום ההוצאה.

שרת, כמו כצנלסון, היה מנהיג חזק, שסמכותו מוכרת מחוץ להוצאה ובכוחו לפעול בקרב מנהיגים ברמה הארצית והמקומית לקידום "עם עובד". אך בניגוד לכצנלסון, שלטונו לא היה שלטון יחיד. שרת הנהיג חלוקת עבודה בין מערכת ספרותית להנהלת ההוצאה, חלוקה שמתקיימת בכל בית הוצאה גדול ושבהיותה מאוזנת היא מבטיחה את שגשוגו. העלייה במספר הכותרים הנדפסים, שחלה בהנהגתו, היא פרי הצלחתו בארגון ההוצאה ובשיפור מצבה הכלכלי. פניה מחדשת לסופרים, ביסוס הקשרים עם ההסתדרות וסניפיה וארגון המערכת גרמו לחידוש האמון ב"עם עובד".

"הספריה לעם", 1957 עד שנות ה-80

ה"ספריה לעם" הייתה המנוע להתחדשות "עם עובד". שרת הקים אותה מחדש ושכנע ראשי ועדי עובדים לחתום מראש על קניית ספרים. שיטה זו מבטיחה אלפים רבים של קונים (ולפעמים אפילו של קוראים) לכל ספר. יוצרים הבינו, שכל ספר שיפרסמו על-ידי ה"ספריה לעם" יימכר בשלושים אלף עותקים לפחות. כך התרוקנה, באמצע שנות ה-60, "ספרית פועלים" מיוצרי הפרוזה שלה, שעברו ברובם ל"עם עובד". עמוס עוז, לדוגמא, שהוציא את ספרו, "מקום אחר" (1966), בסדרת הפרוזה המצליחה של "ספרית פועלים" – "לכלל" – הוציא ב"ספריה לעם" של "עם עובד" (ספר מס' 121) את "מיכאל שלי" (1968). עוז עזב את "עם עובד" בשנת 1989 (ראו עוד להלן), אך עד אז פרסם את ספריו על-ידה, היה מזוהה עימה והיא עימו.

כאמור, הספר הראשון שיצא ב"ספריה לעם" במתכונתה החדשה, בשנת 1958, הוא "זורבה היווני" לקאזאנצאקיס. הבחירה בו מסמנת את הכוונה של "עם עובד" להוציא לאור את מיטב הספרות המקורית והמתורגמת ולא ספרות סוציאליסטית-פועלית במובן הצר של המונח. יחד עם זאת, "ספריה לעם", בהיותה הספרייה המרכזית שבבית ההוצאה, נמנעה מספרות חדשנית יותר מדי, אבל חלו בה שינויים; הקטלוג שלה משקף את התהליכים שעברה התרבות העברית, מהעֶדְפַת ספרות מקור מבוססת עד לאיזון ספרות מקור עם ספרות קנונית מתורגמת ועד להעדפת ספרות עברית חדשה. המהלך הכללי הוא משמרנות ליתר פתיחות.

סממן נוסף, שאפיין את ה"ספריה לעם" עד שנות ה-80, היה הבחירה שלא להכריע, כלומר, שלא לבכר תרבות, או יוצר, על פני אחרים; הספרייה הציגה לקוראים רק ספר אחד, לכל היותר שניים, משל יוצר, ולא שמרה לו אמונים.³⁰

שיטות הפעולה של ה"ספריה לעם" משנות ה-60 הותירו בה את הסטיגמה, שאין היא מוציאה לאור סיפורים קצרים, אלא רק רומנים, ואלה אסור שיהיו ארוכים מדי, אלא בני 250 עד 270 עמודים לכל היותר (הרושם התקבע למרות שהיו לא מעט ספרים שחרגו מהפורמט). זאת משום הכוונה להפיק מוצר סטנדרטי, וכרך של סיפורים קצרים עלול היה להיראות כחורג מה"תקן", תוך ש"המוצר" הזה – כיוון שנרכש מראש (דרך מינוי שנתי על ספרי ה"ספריה") – אל לו להיות כרוך בהוצאות הפקה גדולות מדי, שהרי הוצאת 400 עמודים עולה יותר מהוצאת 250 עמודים. במשך הזמן חרגה ה"ספריה" מהמסגרת הזו והוציאה, למשל, ספר ובו שלוש נובלות של עמוס עוז, ורומנים ארוכים של דן צלקה, של מאיר שלו ושל חיים באר ("עת הזמיר"). אך נראה, שה"ספריה לעם" התקשתה

³⁰ דוגמה לנוהג ההפוך היא המדיניות של אהד זמורה – רכישת זכויות לתרגום כל כתיבו של סופר; ראו להלן, בסעיף 'סופרי הבית של ההוצאה'.

להיפטר מהסטיגמה. אמציה פורת סיפר בראיון, כי אחד המבקרים כתב "שהספריה מצמצמת את ספריה ואת סופריה למאתיים עמודים, ואם כותבים יותר, יושבים העורכים ומקצצים. ישבתי מיד אחרי זה וספרתי, והתברר, ששליש מהספרים הם עד מאתיים עמודים, ושני-שלישים מחזיקים עד ארבע-מאות ויותר עמודים" (בן נתן, 27/12/91).³¹

אבל קסמה של "ספריה לעם" עלה על התדמית הלא-חיובית הזו. עמוס לויתן כותב:

מה סודה של הוצאת "עם עובד", שזכתה להצלחה ולאהדה כה רבה בקרב קוראים, סופרים ומבקרים? מן הסתם אין זה סוד אחד אלא רבים, פרי עבודתם של אנשים רבים עוד יותר. הדבר מתחיל כבר מעצם המגע הפיסי עם ספר מספריה [וכאן אמורים הדברים בכרכי "הספריה לעם". מ. ג.]. הפורמט האחיד והנוח כל כך לאחיזה, 20x10 ס"מ, שאפשר לקרוא בו בכל מצב כמעט, בנסיעה, בישיבה, ובעיקר בשכיבה, כשהעמודים מסתדרים להם כה טוב בין האצבעות, דבר נדיר, יחסית, לפורמטים של הוצאות אחרות. וזהו, כמובן, האמון רב השנים, שקנתה לה בציבור והנשען על בחירה מעולה, עריכה קפדנית ועשייה רצינית, החל במלה המודפסת וכלה בכריכה הרכה העוטפת אותה, והכל בענווה ואומרת כבוד. ואלה רק מקצת מעלותיה.³²

"עם עובד" בכלל ו"ספריה לעם" בפרט הם "תו תקן" המאותת לקורא: הספר נבדק, נמצא ראוי ואתה יכול להיות סמוך ובטוח שאתה מקבל לידיך מוצר איכותי. אי-אילו ספרים נפלו מהרמה הגבוהה, אבל ככלל, הביקורת הנכתבת על הספרים,

³¹ ראו בהרחבה: בן-נתן, א. (27.12.1991). "לשונם על סופרים – חותמם של עורכים; ראיון עם אברהם יבין ואמציה פורת". דבר, עמ' 24-25.

³² ראו בהרחבה: סלע מ. ובלאס, ע. (2011, אוקטובר 2). מנכ"ל עם עובד, ירון סדן, עוזב את תפקידו. הארץ, עמ' 11א.

שראו אור ב"ספריה לעם", משבחת את התרגום, את העריכה, את ההגהה ואת ההפקה. "ספריה לעם" שגשגה והגיעה לעשרות אלפי מנויים (בשנות השיא, סוף שנות ה-70 – למעלה מ-25,000 מנויים). מבחינות רבות הייתה זו הצלחה אדירה. היא נבעה מכוח המערכת וההנהלה כאחת: תמהיל נכון של ספרי מקור וספרי תרגום, יחד עם הפצה ושיווק בעזרת מנגנוני ההסתדרות, במחירים מסובסדים.

בראיון לאיתן בן-נתן אמר אברהם יבין:

הכוונה היא לעשות סדרה; זאת אומרת, על כל ספר להיות ראוי כשלעצמו, אבל על כל הספרים להצטרף לאיזו סדרה, המכוונת לטעם רחב מגוון ככל האפשר. יש שני מיני גיוון. הראשון הוא גיוון מבחינת הקהל, זאת אומרת, ספרים שיכולים לעניין קוראים מכל שדרות העם [...] קריטריון הגיוון השני – שלא תמיד מסתדר בקלות עם הראשון – הוא מתן תמונה נאמנה במידת האפשר של ספרות העולם הגדול (בן-נתן, 27.12.1991).

הפרדוקס הזה עולה בבירור מן הקטלוג של "עם עובד". ההכרעה אלו ספרים יודפסו ואלו לא הייתה מלאכה של איזון עדין. איזון זה הוביל במקרים רבים להחלטות שמרניות. את הפרוזה הניסיונית ופורצת הדרך הותירה "ספריה לעם" להוצאות אחרות ובשלב מאוחר יותר לספרייה-האחות שלה ב"עם עובד" – "פרוזה אחרת" בעריכת אילנה המרמן, שביקשה להציע לקוראים גם זרמים פחות-מרכזיים בספרות העברית והעולמית.

סופרים רבים חיזרו אחר "הספריה לעם". לדברי ירון סדן, שניהל את "עם עובד" בשנים 2000–2011, עשרות כתבי יד מגיעים למערכת מדי שבוע (סלע ובלאס, 2/10/11).³³ סדן הדגיש, כי אין המערכת גובה כסף בעבור קריאת כתבי יד ספרותיים (אך בתקופות שבאו לאחריה השתנתה מדיניות זו ואתר ההוצאה מודיע כי תמורת קריאת כתב יד באורך של עד 20 עמודים יגבה סך של 100 שקלים ואילו לכתבי יד ארוכים יותר נדרש תשלום של 150 שקלים).³⁴

באותה העת סופרי הבית של הספרייה היו אהרן מגד, חנוך ברטוב, נתן שחם, בנימין תמוז, עמוס עוז, משה שמיר, דוד שחר, ובשנים האחרונות יהושע קנז ("התגנבות יחידים", "בדרך אל החתולים"), חיים באר ("נוצות", "חבלים", "עת הזמיר"), מאיר שלו ("רומן רוסי", "עשו", "פונטנלה"), סמי מיכאל ("מים נושקים למים"), אלי עמיר, דורית רביניאן ויעל הדיה.

עורכי הספרייה גאים בכך שעל אף התדמית השמרנית של "עם עובד", כמה סופרים הוציאו ב"ספריה לעם" את ספריהם הראשונים, למשל, "ברקיע החמישי" של רחל איתן, "חימו מלך ירושלים" של יורם קניוק, ו"אחרי החגים" של יהושע קנז. עם זאת, היו גם החמצות. על כך סיפר יבין:

לי זכור מקרה אחד ויחיד – זיכרון דברים' של יעקב שבתאי. שבתאי הציע את הספר ל'ספריה לעם', אבל אני אמרתי לשבתאי, שאני מוכן להוציא אותו ב'עם עובד' – כי בהחלט לא הייתי עיוור למעלות של הספר – אבל אני חושש להוציאו ב'ספריה לעם', כי יש לי הרגשה

³³ ראו בהרחבה: סלע מ. ובלאס, ע. (2011, אוקטובר 2). מנכ"ל עם עובד, ירון סדן, עוזב את תפקידו. הארץ, עמ' 111.

³⁴ ראו באתר ההוצאה: http://www.am-oved.co.il/page_23081 (נדלה לאחרונה באוגוסט 2016)

שקהל הקוראים שלנו יתקשה לעכל אותו, ולו רק בגלל צורת כתיבתו: פיסקה אחת ארוכה של כשלוש-מאות עמודים. בדיעבד התברר, שהשיקול שלי היה מוטעה' (בן נתן, 27/12/91).

החמצה מוקדמת יותר היא ספרו של פנחס שדה, "החיים כמשל". כתב היד הוגש להוצאה ב-1957, אך הוא נדחה ויצא לבסוף בהוצאה פרטית. על ספרו הבא של שדה, "על מצבו של האדם", ההוצאה לא ויתרה והוא ראה אור ב"ספריה לעם" ב-1967 (כרך מס' 110), אבל הוצאתו שם הייתה רצופה תלאות, שהערימה המערכת, כפי שמספר שדה בראיון מאוחר (ב-1983):

אני הרי כבר הוצאתי שבעה ספרים בהוצאת הספרים הקפיטליסטית שייסד זלמן שוקן ז"ל, שהיה סופר-קפיטליסט בברלין, וזו ההוצאה הכי הגונה שנתקלתי בה, הכי אלגנטית, מעולם לא דיברו איתי מלה אחת על מה שיש בתוך הספר, לא ביקשו לשנות, חלילה. לעומת זאת, היה רק מקרה אחד בחיים שלי שירדו לחיי עד שהביאו אותי כמעט לגבול הטירוף: בדיבורים צנזוראליים, בצנזורה, זה היה לא יתואר, זה היה בית-משוגעים, וזה נמשך שמונה חודשים! והשיגעון הוא לא יאמן: הם [עורכי "עם עובד"] שמעו שיש לי כתב-יד של רומן, הם פנו אלי, הם ממש חיבקו ונישקו אותי, ואחר-כך שיגעו אותי שמונה חודשים, לשנות כאן קטע, ומה פה, ומה שם [...] הם ירדו לחיי שמונה חודשים, שני העורכים שעשו את זה, א.ד. שפיר וירוחם לוריא, כבר מתו וקבורים.

זאת היתה תקופה שלא היה לי מיל על הנשמה, זאת היתה תקופה שהתחתנתי ולא היה לי ולאשתי איפה לגור, היא נשארה בקיבוץ, לא היתה לנו דירה, זאת היתה תקופה כל-כך קשה בחיי, וזה היה חשוב לי אז להוציא את הספר הזה. והם, שביקשו אותו ממני, שיגעו אותי עם "על מצבו של האדם" שמונה חודשים על קטע קטן! ואתה יודע מה הקטע הזה? כתוב שם באופן מרומז שבמרומזים (אני הרי אין לי בכלל הספרים שלי אף מלה אחת גסה) כי אחד הגיבורים, בצורה המוצדקת

ביותר, ההכרחית ביותר, כנראה מאונן. והם, שמונה חודשים שיגעו אותי! עכשיו, להביא בחשבון שאנחנו חיים עכשיו במדינה שכל מי שרק יש לו עט-כדורי כותב ומתאר בפרטי פרטים איך נראה הזה שלו, מה גודלו, אורכו, ציבעו, איך הוא הכניס אותו, איך הוא הוציא אותו, (ואני לא מתכוון לעט-כדורי), ותאר לך שרק לפני חמש-עשרה שנים שיגעו אותי שמונה חודשים!³⁵

כמובן כי מאז התפתחה הספרייה ועורכיה לא חששו להכניס תיאורים מכל הסוגים, כולל תיאורים מיניים, ופתיחותה הביאה אליה ממיטב הסופרים העבריים בגוונים שונים דוגמת חיים באר, מאיר שלו, אלי עמיר, יהושע קנז, דודו בוסי, סמי מיכאל, אהרון מגד, רונית מטלון, דורית רביניאן ורבים אחרים.

ספרות מתורגמת ב"ספריה לעם",

יבין אמר, שמגמת "הספריה" היא לשקף את הספרות העולמית העכשווית וגם להוציא לאור בכל שנה ספר "קלאסי" (בן נתן, 27/12/91). בין הסופרים ידועי השם, שספריהם תורגמו, מלבד קאזאנצאקיס, שהוזכר: פול אוסטר, ג'ורג' אורוול, רומן גארי, לב טולסטוי, מיכאיל בולגקוב, תומאס מאן, גבריאל גארסיה מארקס, פול אוסטר, אלבר קאמי וג'. מ. קוטזי. אחד הספרים הבולטים שיצאו הוא "התפסן בשדה השיפון" של ג'רום דיוויד סלינג'ר. אברהם יבין סיפר על חבלי הלידה של הוצאת התרגום של סלינג'ר:

³⁵ מתוך ראיון עם ריצ'ארד (דיק) פלאנץ': פלאנץ', ר. (1983, ספטמבר-אוקטובר). ראיון עם פנחס שדה. "פרוזה", גליון 68-69.

כשפנינו להוצאה האמריקאית לבקש את הזכויות להדפיסו, הם הציגו בין תנאיהם גם שני תנאים של המחבר: אחד, שעל העטיפה לא יהיה לא ציור ולא צילום, והשני – שהשם יתורגם מילולית. כתבתי לסופר, באמצעות הסוכן, שתרגום מילולי של שם הספר לא נשמע הגיוני בעברית. התשובה היתה [...] 'הסופר אומר, ש- it doesn't make sense (זה לא נשמע הגיוני) גם באנגלית, ובבקשה, תרגמו את זה מילולית!' (בן נתן, 27/12/91).

מחקרה של רחל ויסברוד מתאר את פועלה החשוב של "הספריה לעם" בהבאת הספרות הכתובה אנגלית אל הקורא הישראלי:

את התפקיד המרכזי בדחיפת הספרות המתורגמת מאנגלית לקדמת הבמה של הספרות העברית. בשנים 1958/9–1965/6 (סדרות א'–ח') יצאו בה לאור 92 רומנים, מהם 67 מתורגמים, 33 מתוכם מאנגלית (כלומר, מחצית התרגומים ולמעלה משליש מן הרומנים). סדרות א'–ח' האמורות מכילות גם ארבעה תרגומים מתווכים דרך האנגלית – שניים מיוונית, אחד מאיטלקית ואחד מיפנית. כן התבטא מעמד זה בתרגום רומנים כתובים אנגלית במקור, כשספרות המוצא שלהם אינה האנגלית הבריטית, או האמריקאית, דווקא: ב"ספריה לעם" תרגמו רומנים כתובים אנגלית גם מהספרות ההודית, מספרויות אפריקה ועוד. במסגרת הפניה המסיבית אל הספרות הכתובה אנגלית גילתה ה"ספריה לעם" פתיחות גם לספרות חדשה יחסית (גרהם גריין, ברנרד מלמוד ואחרים) אם כי נטתה, לפחות בראשית דרכה, להמשיך את המסורת הריאליסטית בספרות העברית ולתרגם רומנים המשתלבים במסורת זו. הפתיחות לספרות מתורגמת מן האנגלית ב"ספריה לעם" מתקשרת עם האופי העממי שלה

ועם התבססותה על מפעל מינויים: ההוצאה ניסתה להשיג בעת ובעונה אחת יוקרה ופופולריות. באותן שנים, פופולאריות התקשרה עם תרגום של ספרות חדשה יחסית מהלשון האנגלית.³⁶

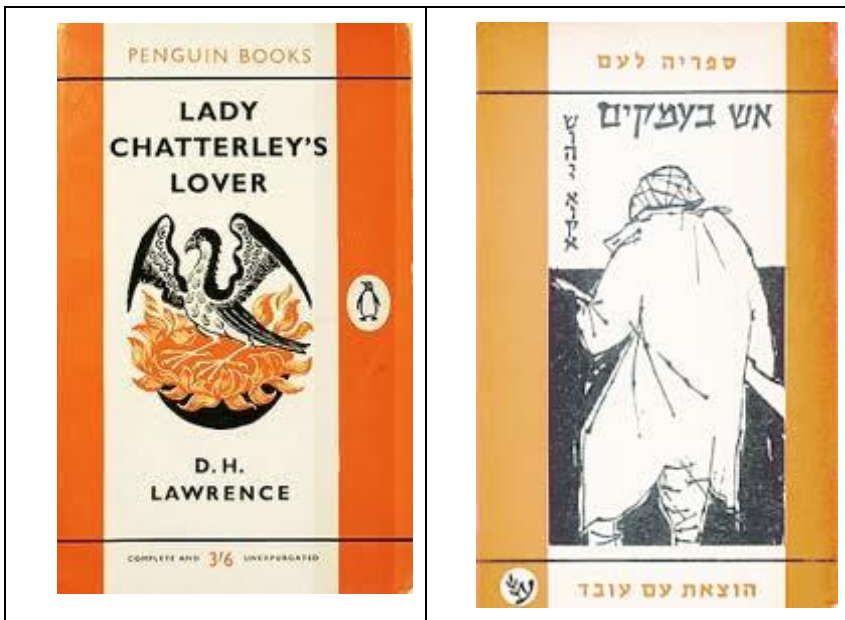
הנה כי-כן, תדמיתה השמרנית של "עם עובד" אינה עומדת תמיד במבחן המציאות. באותן שנים הלכה "ספריה לעם" כחלוץ לפני המחנה והתוותה את המגמה, שהייתה עתידה לשלוט בזרם המרכזי של הספרות הקנונית בישראל – תרגום מאנגלית על חשבון הצרפתית והרוסית. בשנות השבעים שב והצטמצם חלקן של התרגום מן האנגלית ב"ספריה לעם". ויסברוד רואה בזה "ריאקציה להתבססות של ספרות מתורגמת מאנגלית במערכת הרשמית, לרבות מרכזת".

על הפורמט ועיצוב העטיפה של "ספריה לעם"

הספרים הראשונים של "הספריה לעם" נעשו ברוח סדרת ספרי הכיס של ההוצאה הבריטית פינגווין – ספרות יפה בלבוש דק וקל לנשיאה – ואף עיצוב הכריכה של כרכי "הספריה" היה דומה לזה שבאותה סדרה: שני פסים לאורך, מימין ומשמאל, וביניהם רישום המתייחס לנושא של הספר, ועוד שני קוים שחורים דקים לרוחב העטיפה, למעלה ולמטה. חיים באר מספר, כי בפינגווין כעסו על הדמיון ובעקבות מכתב חריף שכתבו למנהל ההוצאה דאז, משה שרת, שונתה העטיפה, נמחק הפס הימני והפס השמאלי נעשה מלא יותר. עיצוב ספרי הסדרה עבר כמה מהפכים, מהגשה "נקייה" של שם הספר, של שם המחבר, ושל סמל ההוצאה להדפסה של סמל ההוצאה על-רקע אדום בראש הספר, דרך הדפסת הנתונים הללו על רקע של

³⁶ ראו בהרחבה: ויסברוד, ר. (1989). מגמות בתרגום ספרות מאנגלית לעברית, 1958–1980. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב. (עמ' 77-78).

תצלום צבעוני. זהו עיצוב של שמעון זנדהאוז, שעיצב כ-700 ספרים במסגרת הוצאת "עם עובד", בין השנים 1972–1992 בהן עיצב עטיפות ספרים עבור "עם עובד". בהמשך עודכנה הטיפוגרפיה, שונה הפורמט (מ-10X18 ס"מ ל-11X19 ס"מ), ופרטי הספר הודפסו על רקע לבן.

"עם עובד" לאחר שרת, 1965–1970

שרת ייצב את "עם עובד" ופרץ לה את הדרך אל קהל נרחב. מגמה זו נמשכה לאחר מותו בשנת 1965. במקומו בא אליעזר פרי, שהיה לפני כן ממנהלי קופת חולים ומנהל עמידר. פרי עבד כמנהל בפועל עוד בימיו של שרת, מיסד את חלוקת המערכת לעורכים עצמאיים, האחראים לסדרות ולספריות של ההוצאה, מבנה שיוסד כבר בידי צנלסון ושוכלל בתקופת שרת. פרי הוביל את "עם עובד"

בשעתה היפה, כאשר הפכה להוצאת הספרים המרכזית בישראל, שהסופרים החשובים מבקשים להסתופף בצל קורתה. ההצלחה הורכבה מן התפוצה הגדולה של ספרי ההוצאה ומאיכות המערכת, שבה פעלו אנשים רחבי אופקים והשכלה כא.ד. שפיר, אהוביה מלכין, אברהם יבין, ירוחם לוריא, אמציה פורת, מוקי צור, ט.כרמי, בנימין אליאב ואפרים ברוידא.

העורך א.ד. שפיר – הוא אליהו דוד שפירא – היה בראשית שנות ה-30, עוד בטרם עלה ארצה, שותף לחבורת "פתח", בצוותא עם לאה גולדברג. מתוך כך יצר קשרים עם קבוצת "כתובים" – "טורים" ולאחר עלייתו בשנת 1938 השתתף עם ישראל זמורה ועם נתן אלתרמן בייסוד "מחברות לספרות". בהמשך עסק כמתרגם מחונן וכעורך בהוצאות "הקיבוץ המאוחד" ו"עם עובד". עד מותו בתאונת דרכים, בשנת 1974, היה שפיר "פועל שחור" של הספרות העברית, כפי שהגדיר את עצמו (שפיר, תשמ"ג, עמ' 4).³⁷ מפעלי ההוצאה לאור, מאז ומעולם, מלאים בעשרות רבות של "פועלים שחורים" כאלה, רובם ככולם סמויים מהעין, שמביאים את הספרות מן המחברים אל הקוראים וכך הם דוחפים את התרבות קדימה: העורכים המתרגמים, הלקטורים, חברי המערכת, ההנהלה וההפקה. בית "עם עובד", בצד יכולת החדירה של תוצריו לציבור רחב, מצטיין ביכולתו לבחור לו "פועלים שחורים" מוצלחים ורגישים.

בשנת 1972 הוחלף פרי בידי נחמן אוריאלי. בניהולו ניתן דגש חזק בייצור. חיים באר מונה להיות אחראי לתיאום בין ההנהלה לייצור והמכונות הדפיסו עשרות כותרים חדשים והדפסות חדשות מתוך ה-backlist, קטלוג הספרים העשיר, בן שלושים השנים, של "עם עובד". איכות ההדפסות החוזרות והביקוש להן תרמו לחיזוק מעמדה של ההוצאה.

³⁷ ראו בהרחבה: שפיר, א.ד. (תשמ"ג). כתבים. הוצאת הקיבוץ המאוחד ועם עובד.

התמורה שחלה ב"עם עובד" באה לידי ביטוי בשינוי הסמליל (הלוגו) שלה. הסמליל הישן – האות ע' בעיטור עלה זית, הפך להיות הסמל הידוע של ההוצאה היום: שתי אותיות ע' של כתב המשתלבות זו בזו. בסמליל הישן, המחויבות לארץ ולפועליה התבטאה בעלה הזית; הסמליל החדש מזכיר קנוקנות של גפנים וגם ערבסקות; ב-ע' הימנית נותר עוד זכר קטן לאשכול ענבים התלוי עליה.³⁸

הוצאת "תרבות וחינוך"

"תרבות וחינוך" הוקמה כדי לטפל בהוצאת הגות סוציאליסטית ובעיקר ספרים על תנועת העבודה וכתביהם של חבריה. היא פעלה עד 1971 כזרוע של ועדת התרבות של ההסתדרות, ומאז – כהוצאה בתוך "עם עובד". ספרים שיצאו מטעמה לא הסגירו את זיקתם ל"עם עובד". רק לקורא, המעיין היטב במידע הביבליוגרפי שבעמודי השער, יתגלה שהדברים נדפסו במסגרת "עם עובד". היתרון היה כפול: "עם עובד" שמרה על תדמית א-פוליטית ומפלגות המיעוט בהסתדרות לא יכלו לטעון, שההוצאה משמשת פלטפורמה למנהיגות מפא"י.

אחד הספרים שהופיעו בהוצאה זו הוא ספרה של גולדה מאיר, "בדגל העבודה: מבחר דברים בשאלות ההסתדרות ותחיקת העבודה במדינה" (1972). חיים באר מספר, כי כשיצא הספר ב"תרבות וחינוך" שלחה גולדה להוצאה רשימה של אנשים "שירכשו" כמות עותקים גדולה וביניהם מנכ"ל כור, מאיר עמית. כשהתקשרו לעמית, הוא שאל "כמה צריך?" ושלח צ'ק בו רכש כמות גדולה של ספרים. הספרים המתינו לו במחסן, אך איש לא לקח. כעבור זמן התקשרו אליו כדי

³⁸ ראו בהרחבה: מצעד העיצוב הישראלי. (26/4/06). הארץ, מוסף עיצוב.

להודיעו על כך: התקשרו ואמרו "זה בקשר לספרים של גולדה". מנכ"ל כור אמר, "כמה אני צריך לתת?" אמרו לו, "לא. לא. כבר שילמת, אתה צריך לבוא לקחת". הספרים נותרו למעצבה במחסן ושימשו כהוכחה נוספת לאמת שבטענות, אשר העלו מלכתחילה נציגי האופוזיציה למפא"י בהסתדרות, כי "עם עובד" עתידה להפוך לבית ההוצאה של מפא"י (וזאת, כמובן, בהסתייגות שלנו: "עם עובד" הייתה הרבה יותר מבית ההוצאה של מפא"י).

ספרית אפקים

אחת הספריות החשובות, שנוסדה בניהולו של פרי (ב-1969), היא "ספרית אפקים" לעיון ולמחקר. על-ידה ראו אור ספרים העוסקים במדעי הטבע, החברה, הכלכלה, וההיסטוריה וכן ביוגרפיות ומדע פופולארי. שמה של הסדרה מבטא את מטרתה – הרחבת האופקים של הקוראים. העורך הראשון של הסדרה, שהחלה את דרכה כספריה למנויים, היה אהוביה מלכין, שנעשה דמות משפיעה ודומיננטית ב"עם עובד". הוא היה, במידה מסוימת, ממשיך דרכו של כצנלסון בהוצאה.

מלכין, שנולד ב-1917, היה מ"צעירי מפא"י", הכיר היטב את כצנלסון, בשירותו הצבאי השתייך למפקדת קצין חינוך ראשי ואחרי כן עבד כעשר שנים בבית ברל. לאחר פרישתו הכפויה משם הגיע ל"עם עובד" בשנת 1969, בהיותו בן 51, ושם הוצע לו להקים ספריית עיון חדשה. מלכין מתוודה: "לא הגעתי ל'עם עובד' עם ניסיון עריכה ממש". ניסיונו בעריכה הסתכם בהוצאת כמה עיתוני נוער וכן עיתונים בבית ברל. לדבריו:

הגעתי ל"עם עובד" מתוך חששות כבדים מפני הממסד המפלגתי, ושם חששו מפני "קומיסאר" חדש, אבל לאט לאט הרגשתי שניתן לי חופש. ניתנו לי שמונה חודשים כדי לקרוא ספרים וכתבי יד ולגבש סדרה של 12 ספרים לשנה הראשונה. ישבתי בחדר קטן, עם חלון אחד סגור ועם ריהוט עלוב וקירות חשופים. הרגשתי מחנק, בייחוד

לאחר המרחבים שהורגלתי אליהם בבית ברל. אבל אחרי חודשיים-
שלושה הבנתי, שנפתח לפני עולם רחב של ספרים, שהרחיקו את
הקירות ופתחו מרחבים עצומים עד קצות האופק ואף מעבר לו
(ראיון עם מלכין, 4/2003)

הספר הראשון ב"אפקים" היה "המהפכה הצרפתית 1968", (בתרגום יוסף עוזיאל)
על מרד הסטודנטים. מלכין שימש בתפקיד כעשרים שנה, ואף יסד את כתב-העת
"אלפיים" וערך את ששת גיליונותיו הראשונים (אחריו עורכת את "אלפיים" ניצה
דרורי-פרמן; כתב העת פסק מלהופיע בשנת 2009). לדבריו, מכל מפעלי החיים
הארוכים שלו, "הפינה שבה ניתן לי לעשות דבר חיובי של ממש, יותר מכל מקום
אחר, שאני גאה בזה, זה 'עם עובד', 'ספרית אפקים' וביטאון 'אלפיים'. הוצאתי גם
הרבה ספרים המנוגדים לדעתי. תמכתי בהוצאת ספרו של בני מוריס, ראשון
הפוסט-ציונים, ובו גילויים של גירושים של ערבים במלחמת השחרור". לדבריו,
העיקרון המנחה היה "רמתם של הספרים מהבחינה העיונית, המוסרית,
וכשמציגים תזה – צריך להוכיח אותה".

בשלהי שנות ה-80, עם פרישתו של מלכין, מונה במקומו אלי שאלתיאל,
שהחל דרכו בעם עובד בשנות ה-70 כעוזרו של מלכין והוציא עמו את היומן
המדיני של משה שרת בחמישה כרכים. לצדו שימשה עתליה זילבר. "אפקים" היא
המשכה הרעיוני של סדרות ההגות, שיזם ויסד כצנלסון, ובהן "מן המוקד" של
כתבי תנועת העבודה, ו"דעת" למדעי וחברה. כשנשאל שאלתיאל אלו מעקרונותיו
של כצנלסון מיושמים ב"עם עובד" וב"ספרית אפקים", השיב:

אם שאלתך יוצאת מהנחה, שבוקר בוקר אני שואל את עצמי מה כצנלסון
אמר ומה היה חושב שצריך לעשות, אז זה לא כך. את התמונה שלו תלה
אהוביה מלכין, ואני לא הסרתי אותה. באופן כללי, כפוף לתמורת הזמן,
עקרונותיו, אכן, מנחים את "עם עובד" במובן זה, שאנו מוציאים לאור
ספרים שצריכים להגיע אל הרבים, ודנים בשאלות שמעסיקות את כולנו,
מתוך רצון לעצב את התרבות ולהשפיע על היווצרותה. זאת, בלי מידה
רבה מדי של אליטיזם, של כפיית תרבות, אלא מתוך חירות ביטוי

ומחשבה. משנתו של כצנלסון מיושמת גם בזה, שניתן להוציא אצלנו לאור ספרים, שבאופן בסיסי איני מקבל את הנאמר בהם, ובלבד שהם נוגעים בוויכוח, או בסוגייה אמיתית, או מעוררים תהיות. למשל, איני מקבל את הנאמר בספרו של אלן בלום, "דלדולה של הרוח באמריקה", אבל ראיתי בו מאמץ הגון וחשוב להאיר בעיה, שצריכה להעסיק את כולנו. (ניסים, 27/12/91)³⁹

"אפקים" שיתפה פעולה עם מוסדות מחקר ועם מכונים אוניברסיטאיים בארץ ובעולם. מלכין "ערך ועיצב את דמותה וביסס את מעמדה כמאגר מגוון ומרשים של דעת זמננו וכך גרם להפיכת 'עם עובד' לחץ דו-ראשי (המתבלט בספרות יפה של 'הספריה לעם' ובהגות שב'אפקים') ולהוצאת ספרים מודרנית אמיתית" (לנדרס, 8/9/91: 19).⁴⁰

"עם עובד" בשנות השבעים

מלכין היה אחד מעמודי התווך של ההוצאה בשנות השבעים. הוא היה, על פי עדותו של באר, "האישיות המוסרית" וממשיך דרכו של כצנלסון בהוצאה. אחרי שנעלמו מגופה ירוחם לוריא וא.ד. שפיר מילא מלכין את החלל שנפער במערכת ונעשה, באופן סמוי, ראשון בין שווים". הוא התייחס בלא משוא פנים אל מקורבים למפלגת השלטון ולהסתדרות, שדחפו מדי פעם להוצאת ספרים לא ראויים, ולא נכנע לתכתיביהם. "פעילותו, שיקול דעתו ותוקפו המוסרי עשו אותו לאישיות המרכזית בהוצאה בשנות ה-70" (לנדרס, 8/9/91: 19).

³⁹ ראו בהרחבה: ניסים, ק. (1991, דצמבר 27). "הרחבת אופקים", על המשמר (דפים לספרות), עמ' 18.

⁴⁰ ראו בהרחבה: לנדרס, י. (1991, ספטמבר, 8). "חגיגה: יובל ל'עם עובד'". דבר (דבר השבוע).

באותן שנים הוציאה "עם עובד" כמאה כותרים חדשים בשנה ועוד כ-180 הדפסות חוזרות, כל זאת בהיקף של כמיליון עותקים לשנה.⁴¹ בתוך כך חל שינוי במדיניות העריכה, שהתווה ברל כצנלסון. בין השאר ננטשה השאיפה לחינוך הדור הצעיר באמצעות ספרי הילדים של "עם עובד". לאחר שהטלוויזיה הישראלית הצעירה החלה לשדר תוכנית לילדים, שיובאה משוודיה, ושמה "בילבי בת גרב", על-פי ספריה של אסטריד לינדגרן, השיגו אוריאלי ובאר את הזכויות על ספריה של לינדגרן והם תורגמו במהירות וזכו בהצלחה. בין הספרים בתרגום תמר שלמון נציין את "מי מכיר את בילבי בת גרב" (תשל"ג), "הברחה הגדולה עם בילבי בת גרב" (תשל"ד) ו"תעלוליו של אמיל" (1978). במקביל לספרי הילדים הושם דגש בספרי עיון. כך תוקן המשגה ששגתה מערכת ההוצאה בעניין זה ואשר עמדנו עליה לעיל.

אירועי השנים אלו בהוצאה הם שיעור מאלף ביחסי כוח במלאכת המו"לות. ברל כצנלסון, בשעתו, היה גם המערכת (הספרותית, שעניינה הוא האיכות) וגם ההנהלה (שעניינה הוא מכירת הספרים). הוא קידם את הספרים שהיו ראויים בעיניו, וזאת – במקרים רבים – על חשבון שיקולים כלכליים. אחריו, משה שרת היה האיש החזק לא בהנהלה בלבד, אלא גם במערכת. אך בימיו של פרי החל להיווצר איזון בין ההנהלה לבין המערכת. האיזון הזה נוצר מכיוון שבמערכת הספרותית ישבו אישים חזקים ומוערכים (שפיר, לוריא, מלכין, יבין, באר, פורת). מקורות העוצמה של אישים אלו ביחד, הן מן הבחינה המקצועית – העריכה – והן בבחינת כוחם המוסרי, שהתגבש במשך שנותיהם בהוצאה, עמד כמשקל נגד לכוחה של ההנהלה. רוב מנהלי ההוצאה, שכיחנו אחרי שרת, ידעו להעריך את

⁴¹ סקירה לקראת ישיבת מועצת המנהלים, 22 ביוני 1972. ארכיון עם עובד.

כוחה של המערכת המנוסה, לעבוד איתה ולא נגדה, והובילו את "עם עובד" קדימה.

אוריאל, בארבע שנות כהונתו, הגביר, כאמור, את צד הייצור בעבודתה של ההוצאה, אך עדיין לא הצליח לבוא לכלל איזון מיטבי עם המערכת. חיים באר סיפר, כי "הוא היה מנהל מוכשר אך דיבר על 'עם עובד בע"מ' בשעה שאנחנו תפסנו את ההוצאה כ'משפחת עם עובד' או 'בית עם עובד'." ב-1976 בא במקומו דב גורפונג, איש מועצת פועלי חיפה, והמשיך בהובלת שיא הייצור של ההוצאה. משנפטר כיהן במקומו יצחק וינר. עם זאת, ככל שצברה ההוצאה קוראים, מצבה הכלכלי לא שופר. 25,000 מנויי ה"ספריה לעם" וכ-5,000 מנויי "אפקים" לא הביאו את הסדרות לכלל רווחיות (שביט, 2002). זהו פרדוקס ההצלחה של "עם עובד". אחת הסיבות לזה הייתה, שהספרים נמכרו במחירים נמוכים מאוד, מחירי הפסד, לוועדי העובדים ולמועצות הפועלים. סיבה אחרת הייתה המחסור בהון חוזר. ייצור גדול מחייב רכישת חומרי גלם ותשלום משכורות זמן רב לפני שרווחים מתחילים להיכנס לקופת ההוצאה. תמיכות מקרנות שונות ומהסתדרות לא כיסו את כל הגרעון. באמצע שנות ה-70 סירבה חברת העובדים⁴² להוון את חובות "עם עובד", אך סייעה להוצאה בהשגת הלוואה, שאילצה את "עם עובד" להסתפק בתמיכה כלכלית הולכת ופוחתת מצד ההסתדרות. מצב זה חייב העלאת מחירים, שבעקבותיהם פחת מספר החותמים.

להעלאת מחירים יש היבט מוסרי. בשנת 1976, לקראת הוצאת "בריטניקה לנוער" קם אהוביה מלכין נגד הכוונה לקבוע לאנציקלופדיה מחיר גבוה: "עם עובד" כהוצאה ציבורית והסתדרותית אינה יכולה להיות שותפה למפעל, המבוסס

⁴² חברת העובדים השיתופית הכללית בארץ ישראל הוקמה בשנת 1923 כארגון האחראי על הגופים הכלכליים שבבעלות ההסתדרות.

על הפקעת מחירים", אמר. "לא ייתכן שניתן ידינו להוצאת ספרי יוקרה לסנובים. היזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה" (לנדרס, 8/9/91 : 19). אך את התהליך אי אפשר היה לעצור ו"עם עובד" נאלצה להתאים את מחיריה למחירי השוק הכללי. חיים באר אמר: "אנחנו העדפנו להתחרות מול שוק גחמני ועל המדף מול הקורא מאשר להיות תלויים בחסדיה של ההסתדרות. העדפנו את הקפריזות של הקורא על-פני אלו של ראשי חברת העובדים".

"בבודדים, לא בצרורות" – "עם עובד" משנות השמונים ועד לימינו

בתחילת שנות ה-80 הקים אהרון קראוס, שהיה מנהל העיתון "דבר", חברת אחזקות בשם "יעד תקשורת", כדי לרכז את הפעילות של כל גופי התקשורת של חברת העובדים: העיתון "דבר", הוצאת "עם עובד" ורשת ההפצה וחנויות הספרים "ספרי". כעבור זמן קצר נסגר העיתון, רשת ההפצה נמכרה ורק הוצאת "עם עובד" נשארה פעילה ורווחית כחברה-נכדה של ההסתדרות (כלומר, בת של "יעד תקשורת"). קראוס חיפש מנהל ל"עם עובד" לאחר עזיבת יצחק וינר. משלא נמצא האדם לתפקיד קיבל קראוס את ניהול עם עובד "עד שתיחלץ מן המשבר". קראוס ניהל את ההוצאה במשך 15 שנה (1984–1999), זמן רב יותר מכל מנהל אחר לפניו.

קראוס הביא לידי ניתוק "עם עובד" מן ההסתדרות והיעשותה הוצאת ספרים העומדת ברשות עצמה מן הבחינה הכלכלית. מהלך זה היה כרוך בעליית מחירי הספרים של ההוצאה עד שהשתוו לאלו של שאר ההוצאות. עליית מחירי הספרים לא נבעה רק מהאילוץ הכלכלי המידי של "עם עובד", אלא גם משינוי בהרגלי רכישת הספרים בישראל: הקוראים חדלו מקניית סדרות של ספרים, כלומר, ממינוי על ספרייה של בית-הוצאה. הקורא ביקש לרכוש רק את הספרים שמעניינים אותו – "בבודדים ולא בצרורות", כפי שהגדיר זאת קראוס. אחד הגורמים לשינוי זה היה תהליך יסודי, שעברה החברה הישראלית: התעצמות

האינדוידואליזם. הקוראים ביקשו לברור בעצמם את ספריהם ולא לרכוש כותרים, שבת ההוצאה קבע כי אותם יקראו.

בניהולו של קראוס המשיכה ההוצאה במדיניות זהירה מאוד בנוגע לבחירת ספרי הפרוזה ל"ספריה לעם" וכן בהדפסות חוזרות של כותרים מצליחים. מדיניות זו ייצבה את ההוצאה והביאה אותה לכלל רווחיות, אך לא הותירה מקום לתחומי-ספרות כגון שירה. (הכתר בתחום זה הוא של "הקיבוץ המאוחד"). קראוס הגדיל את ההשקעה של ההוצאה בספרים שאינם ספרות יפה, אלא הם steady sellers, כלומר, נמכרים יפה ולאורך זמן – מילונים, אנציקלופדיות וספרי עיון (למשל, מילון "פונטנה", "ספר המאה", "ספר העם היהודי"). לשם כך הרחיב את שיתוף הפעולה עם הוצאות אחרות בפרויקטים גדולים ("אנציקלופדיה אביב", "מאה שנות תרבות: היצירה העברית"). חשוב לציין, כי זהו אחד מסימני ההיכר של המו"לות בת ימינו בכלל ושל המו"לות העברית בפרט – שותפויות. מגמה זו נועדה לחלק את הסיכונים בין גורמים אחדים, מפני ששִׁלֹן כמה פרויקטים גדולים של בית הוצאה עלול למוטט אותו (ראו המקרה של "מסדה", שיידון בהמשך). בשוק הספרים העבריים הקטן, השותפות חשובה עוד יותר. בשותפות, יריבים עסקיים הופכים להיות פרטנרים: במקום שכל אחד מהם יוציא אנציקלופדיה והם יחלקו ביניהם את הקהל ויפסידו, הם משתפים פעולה ופונים ביחד לקהל היעד. כך שיתפה "עם עובד" פעולה עם "מאגנס" (פרויקט הפרוש המדעי למקרא), עם מט"ח (המפעל לטכנולוגיה חינוכית), עם "ידיעות אחרונות", עם "זמורה-ביתן" ועוד.

המערכת באותן שנים הורכבה מהאנשים הבאים: נירה הראל, רכזת המערכת; אברהם יבין, נילי מירסקי ואילנה המרמן, עורכי הפרוזה למבוגרים ("ספריה לעם" ו"פרוזה אחרת"); אהוביה מלכין, אלי שאלתיאל ועתליה זילבר, עורכי ספרי העיון; חיים באר, עורך ספרי הילדים וספרי השירה; ניצה דרוורי-פרמן, עורכת השירה וכתב-העת "אלפיים". המערכת נאלצה להתמודד עם פגיעה בספינת-הדגל שלה: כנגד ה"ספריה לעם" קמה ספריית מנויים מתחרה –

"הספריה" (ובהמשך "הספריה החדשה") – שנוצרה מחיבור בין "ספרי סימן קריאה" ל"כתר" ול"קיבוץ המאוחד".⁴³ כשקמה "הספריה" בעריכת מנחם פרי, עלתה הצעה שהיא תצורף ל"עם עובד", אך ההצעה נדחתה אולי בשל החשש מהתנגשות בין שני העורכים הדומיננטיים, אברהם יבין ומנחם פרי. בראשית שנות ה-90 הקשתה התחרות הזו על "ספריה לעם", שנשאה על גבה את תדמית השמרנות של "עם עובד", לעומת תדמית החדשנות של "הספריה" ושל גלגולה הבא, "הספריה החדשה". אולם בעיה משותפת הייתה לשתי הספריות: כל אחת מהן השקיעה מאמץ רב בשיווק והציעה רשימת ספרים מושכת ומחירים אטרקטיביים יותר מאלו שבחנויות, אבל הקוראים, כאמור לעיל, ביקשו עתה לקנות ספרים "בבודדים ולא בצרורות". ספריות המנויים הציעו הרחבה של אפשרויות הבחירה: ששה, או שמונה, כותרים מתוך רשימה של ארבעה-עשר ולעיתים אף יותר. הספריות הציעו גם ספרים במתנה למינניים, אך הקורא העדיף, בסופו של דבר, לקנות את הספרים אחד-אחד, לאחר שלמד עליהם מן הביקורות, או התרשם מהם בחנות הספרים. הספריות למנויים נדרשו אפוא לקיים איזון בין רבי-מכר פוטנציאליים לבין ספרים חדשים וחדשניים.

⁴³ ראו על כך בהרחבה, בסיפור הוצאת "הקיבוץ המאוחד".

"פרוזה אחרת"

כנגד תדמית השמרנות, ההולכת בדרך הבטוחה, של "ספריה לעם", הקימה "עם עובד" ב-1987 את הסדרה "פרוזה אחרת", בעריכת אילנה המרמן. בין הראשונים שהופיעו בספריה זו היה ספרה הראשון של אורלי קסטל-בלום, "לא רחוק ממרכז העיר" (1987), "כרוניקה של מוות ידוע מראש" (1988) מאת גבריאל גרסיה מארקס (בתרגום טל ניצן), "דברי ימי תועבת העולם" (1988) מאת חורחה לואיס בורחס (תרגום ואחרית דבר: רנה ליטוין), "מעוף היונה" מאת יובל שמעוני (1990), ספריה של נטאלי סארוט ורבים אחרים.

"פרוזה אחרת" הייתה מעבדת הניסיונות של "עם עובד". סופר, שהצליח בספריה זו, יכול היה לפרסם על-ידי "ספריה לעם". כך קרה ליובל שמעוני (שפרסם שם את ספרו הנפלא, "חדר", בשנת 1999), וכך קרה לאיאן מקיואן: אחרי הצלחת "כלבים שחורים" (בתרגום טל ניצן) ב"פרוזה אחרת" פורסמו ב"ספריה לעם" "אמסטרדם", "אהבה עיקשת" ו"כפרה". ספרו הראשון של בני ציפר, "מארש תורכי", ראה אור ב"פרוזה אחרת" (1995), וספרו השני, "ציפר ובני מינו" – ב"ספריה לעם" (1998). ספריו של גרסיה מארקס, "מאה שנים של בדידות" (בתרגום ישעיהו אוסטרי דן) ו"סתיו של פטריארך" (בתרגום ריטה מלצר ואמציה פורת) ראו אור ב"ספריה לעם" בשנות השבעים. בשנות השמונים נדדו ספריו בהוצאות אחרות (בהן "זמורה-ביתן", "שוקן", "כנרת") ובסופן חזרו ל"פרוזה אחרת". אחרי ההצלחה של זוכה הנובל בספריה זו, חזרו להוציא את ספריו ב"ספריה לעם" דוגמת "אהבה בימי כולירה" (בתרגום ריטה מלצר ואמציה פורת) או "ידיעה על חטיפה" (בתרגום אילנה המרמן).

מנכ"ל "עם עובד" בעשור הראשון למאה ה-21, ירון סדן, אומר: "חשוב ונכון ש'עם עובד' תהיה סמן של קידמה ואיכות ספרותית. אם 'ספריה לעם' היא יותר מיינסטרים, 'פרוזה אחרת' בפירוש נועדה להציע לקורא אלטרנטיבה של דברים שהם לא מהזרם המרכזי, ספרים שונים, קצת אוונגרדיים לעיתים, כמו 'מעוף היונה' של יובל שמעוני. יש מין תדמית לעם עובד, שהיא מקובעת, שהיא

old-fashioned במבחר הספרים שמוציאה. וזה ממש לא כך. הרבה העזות ספרותיות קורות ב'עם עובד', הן בעיון והן בספרות היפה. 'עם עובד' מנסה להיות הוצאת ספרים מתחדשת עם הדברים הכי עדכניים".

בראשית שנת 2012 הודיעה המרמן כי היא פורשת מתפקידיה בהוצאה, ובכללם עריכת "פרוזה אחרת", בשל מינויי של קצין המשטרה יעקב בריי לראש ההוצאה. יש לציין כי זמן קצר קודם לכן יצאה המרמן לגמלאות והתכוונה להמשיך לערוך גם לאחר הפרישה. למעשה, סימנה יציאתה את סופה בפועל של הסדרה.

סופרי הבית של ההוצאה; המעבר של עמוס עוז

בסוף שנות ה-80 עזב את ההוצאה האיש שנחשב בכיר הסופרים של "עם עובד", עמוס עוז. (על עזיבתו בשנות השבעים את "ספרית פועלים" כדי לעבור ל"עם עובד" ראו בהמשך). הוצאת "כתר" זיהתה את המגמה המתפתחת בענף המו"לות, והיא – החזיקה סופרי המקור המובילים כתנאי להצלחה. ההוצאה פנתה לעוז והציעה לו חוזה נדיב, ובכללו משכורת חודשית עד גיל הפרישה, בנוסף לתמלוגים. עוז פנה ל"עם עובד" וביקש להישאר בהוצאה ובלבד שתנאי העסקתו יישוו לאלו שהציעה "כתר", אך "עם עובד" לא הייתה מסוגלת לזה. קראוס מספר, כי אמר לעוז: "עזיבתך תהיה קשה ל'עם עובד' אך אינני יכול, מן הבחינה העסקית, להרשות זאת להוצאה". זאת אומרת, הרווח הצפוי מספריו של עוז לא היה עתיד לפצות על עלותו של הסופר להוצאה, בתנאים שדרש. נראה, שעזיבתו של הסופר הייתה קשה ל"עם עובד", אך לא קשה מאוד, שכן ההוצאה החזיקה כמה וכמה סופרי מקור ובשמייה החל אז לנצנץ כוכב חדש – מאיר שלו. ה"כוכב" הזה בא מאותו המקום, שעוז פנה אליו: הוצאת "כתר". שלו הוציא ב"כתר" ספרי-ילדים מצליחים – "אבא עושה בושות" (1988) ו"גומות החן של זהר" (1985) – לאחר ההצלחה של "תנ"ך עכשיו" (שעניינו התבוננות ביקורתית בסיפורי המקרא) בהוצאת "שוקן" (1985). ספרו של שלו, "רומן רוסי", ראה אור ב"ספריה לעם" ב-

1988 ו"עשירי" – ב-1991, בהמשך ראו אור "פונטנלה" (2002), "יונה ונער" (2006) ואחרים.

עמוס עוז אומר: "בהוצאת 'כתר' הציעו לי תנאים טובים בהרבה מאלו שב'עם עובד', ואני עברתי מבית טוב אחד לבית טוב אחר. מבחינתי, אין הבדל בין ההוצאות, גם כאן וגם כאן התייחסו אלי יפה. ב'עם עובד' היה לי קשר טוב עם עורך, עם אברהם יבין, וקשר זה נשמר עד היום הן כידיד והן כיועץ" (ראיון טלפוני עם עמוס עוז).

מעניין לראות כיצד פועל בכל הוצאה "כוכב", סופר מוביל אחד. קראוס טוען, ש"עם כל ההון שבעולם אי אפשר לרכז את הסופרים הגדולים ביחד. כל מנהיג ספרותי כזה רוצה להיות המוביל בהוצאה, רוצה להיות המלך". בהקשר זה נציין מגמה נוספת, שהתפתחה אז במו"לות הישראלית, לאחר שהופיעה כבר ב"שוקן" עם כתביו של קפקא: השקעה ב"סופרי בית" גם בתרגום, כלומר, רכישת הזכויות לתרגום כל כתביו של סופר הכותב בשפה זרה, גם אם אחד או יותר מספריהם לא זוכה להצלחה.⁴⁴ סופרים שנעשו סופרי-בית מתורגמים ב"עם עובד" הם גבריאל גרסיה מארקס, פול אוסטר, ג'ונתן פרנזן, מייקל שייבון, ג'מ קוטזי ואחרים.

⁴⁴ יש לציין כי אחד המו"לים הבולטים שהתמחו בזה הוא אהד זמורה, שקנה זכויות לכל הספרים של סופרים שהוקיר. בקטלוג ההוצאה שלו נמצאים 15 ספרים של סול בלו, 11 ספרים של היינריך בל ו-13 ספרים של קורט וונגוט. לא כל הספרים האלה נחלו הצלחה בארץ.

איכות העורכים והמתרגמים

כבר ציינו את היחסים המקצועיים המשובחים של כמה מסופרי ההוצאה עם עורכיהם (נשוב ונציין, לעומת זאת, את המקרה של פנחס שדה; ראו לעיל) כך, למשל, רחל איתן הוקירה את העריכה של א.ד. שפיר לספרה הראשון, "ברקיע החמישי". כאשר ביקשה את עריכתו ל"שידה ושדות" התברר, כי עבר לעבוד בהוצאת "דביר". לבסוף הוסכם, שבאופן יוצא מן הכלל ייצא הספר בעריכת שפיר, ב"ספריה לעם" (לנדרס, 8/9/91). מלאכת העריכה של אברהם יבין, שהיה עורך "הספריה לעם", זוכה לשבחים מפי מיטב הסופרים. חיים באר – שיבין ערך את ספריו, "נוצות" ו"עת הזמיר" – דימה אותו לשען, "המפרק שעון לחלקיו הזעירים ומסיר מהם את האבק במברשת קטנה. וכאשר הוא מרכיב אותם שוב, השעון הולך טוב יותר" (לנדרס, 8/9/91). מאיר שלו דיבר על יכולתו של יבין לערוך בלי להשתלט על הטקסט ו"לגזול" אותו מידו של המחבר:

היו לנו חילוקי דעות. במקרים רבים קיבלתי את דעתו ובמקרים שהתעקשתי – ויתר. אבל מעולם לא הגיעו הדברים עד כדי היתקלות וניתוק [...] כל פעם שאני נוטה, חלילה, למשהו חסר שחר, לסתם קשקוש (בולשיט), הוא יודע יפה מאד לשים על זה אצבע ולהעיר את תשומת לבי [...] היות שאני מנהל משא ומתן על הספר הבא, אני כולל בחוזה סעיף, הקובע שיבין יערוך אותו. אינני רוצה לגנות מו"לים אחרים, אבל לא מוכר לי בהוצאות אחרות יחס לסופר כמו זה שב'עם עובד" (לנדרס, 8/9/91).

עם הוצאת הספר ה-600 ב"ספריה לעם" – "צייד בודד הוא הלב" מאת קארסון מק'קאלרס, בתרגום אברהם יבין⁴⁵ – נתן העורך והמתרגם ראיון נדיר, שהוכתר בכותרת "אני בסך הכל בעל מלאכה". באותו ראיון העידו יהושע קנז ומאיר שלו על עבודתו: "קנז אומר שיבין הוא עורך פנומנלי, שכותב בשולי הטקסט הערות, ומציע מלה במקום המלה הקיימת. 'אני מקבל את כל ההצעות שלו', הוא [קנז] מוסיף. גם שלו מספר שיבין כותב הערות בשוליים, 'לפעמים הן סרקסטיות מאוד. הוא כותב אותן בעיפרון כצורה של צניעות, אבל ההשפעה שלהן יכולה להיות כמו של איזמל ופטיש. אני חושב שזכיתי זכייה גדולה שהוא עורך אותי מהרומן הראשון שלי" (סלע, 26/12/08).⁴⁶

ברב שיח, שערך איתן בן-נתן, אמר יבין:

בהוצאת ספרים אחרת, מה שההוצאה מקבלת, את זה היא נותנת לקורא. אם היא מקבלת תרגום טוב, היא נותנת לו תרגום טוב. אם היא מקבלת תרגום בינוני, היא נותנת לו תרגום בינוני. ואם היא מקבלת תרגום גרוע, היא נותנת תרגום גרוע. ב'עם עובד' איננו מסתפקים בתיווך ללא התערבות. בעריכה ובתרגום אנחנו משתדלים, שהטקסטים יגיעו לרמה כזאת כאילו כל המתרגמים שלנו טובים (בן נתן, 27/12/91).

⁴⁵ הדברים אמורים בהדפסה נוספת, שיצאה ב-2008. המהדורה הראשונה של התרגום ראתה אור ב-1961.

⁴⁶ ראו בהרחבה: סלע, מ. (2008, דצמבר 26). אני בסך הכל בעל מלאכה. הארץ, ראו (נדלה לאחרונה: 21/10/11): http://www.mouse.co.il/CM.articles_item,1045,209,31280,.aspx

אמציה פורת הוסיף על הדברים :

קודם כל אנחנו כותבים עברית טובה. מה זאת אומרת עברית טובה? בזמן האחרון העברית יותר מדי מרשה לעצמה להתפורר. אומרים לנו, שיש אנשים שמדברים כך ויש אנשים שמדברים כך. אלה הדוגמאות שהמבקרים אוהבים להביא: דיאלוג, סלנג [...] אבל כמה דיאלוגים וכמה סלנג יש בתוך מכלול היצירה (בן נתן, 27/12/91).

הועלו טענות נגד "סטנדרטיזציה של הטקסט, ההגהה והעישוב של הספר", אומרת זהר שביט, אך העורכים דחו אותן. אברהם יבין השיב, שהמתרגמים עושים כל שביכולתם להעביר בנאמנות את המקור לעברית, תוך שימור הרובד הלשוני של המקור, "זאת אומרת, אם הסופר כותב בלשונו בצורה המפותחת והמשוכללת ביותר, כמו פטריק וייט באנגלית, או בצורה העממית, כמו אמיל אז'אר בצרפתית, הרי הדבר היחיד שהוא סטנדרטי בתרגומיהם הוא הנאמנות הבלתי מתפשרת לסגנונו של כל אחד מהם". המתרגם שמעון זנדבנק אמר :

יש ל'עם עובד' כמה מתרגמי בית, או עורכי בית, והם אנשים בעלי סגנון משלהם [...] ומאחר שרבים מהספרים היוצאים ב'עם עובד' נעשים בידי אותם מתרגמי בית, יש איזו הומוגניות בספרים שמתורגמים בידי אדם אחד. אני חושב שמתרגם טוב הוא מיזוג מוצלח של לשון המקור עם חותמו של אותו מתרגם. ואם הם מתרגמים טובים, יש להם חותם משלהם, ואין מה לפחד מזה כל עוד החותם הזה הוא יפה, חותם של עברית טובה (בן נתן, 27/12/91).

בערב לרגל מלאת שישים שנה להוצאה סיכם פורת את הדיון המתמשך: "מבחינתו של עורך ומתרגם, מזווית הראייה של העשייה הזאת, סיפורן של 'עם עובד' ו'ספריה לעם' הוא גם סיפור גלגוליה של העברית בהן עד היום הזה" (פורת, 13/9/02). העורכים והמתרגמים הבכירים של "עם עובד" באותה העת –

אילנה המרמן, נילי מירסקי (השתיים למדו יחד בגרמניה. מירסקי עברה מ"ספריה לעם" אל מערכת ההוצאה ב-1994), משה רון ותרזה בירון-פריד – כולם אנשי תרבות, שפה וספר, הם התגלמות הרמה הגבוהה של ההוצאה.

"עם עובד" בראשית המאה ה-21

בעשורים הראשונים של המאה ה-21, ברור כי קהל היעד של "עם עובד" אינו "פועלי ארץ-ישראל" (אם קיים מעמד שכזה). הימנעות כמעט מוחלטת מ"ספרי טיסה", מדף ספרי עיון מתארך והולך, השקעה גדולה במיון, בעריכה ובהפקה, של ספרות יפה מייעדים את ספרי ההוצאה לקהל המשכיל יותר. השאלה שנשאלת היא האם תרחיב "עם עובד" את קהל היעד שלה. בתחום אחד, לפחות, נראה שההוצאה מנסה להתרחב – תחום הספרות לילדים. דרך ארוכה עברה ההוצאה מאז הספרים הדידקטיים, שהוציא ברל כצנלסון, ועד לספרי הילדים החכמים והמצחיקים של דויד גרוסמן (סדרת ספרי איתמר) ושל מאיר שלו ("הכינה נחמה"). הדרך נראית ארוכה עוד יותר כשמביטים בספר כמו "פוף ופאף" מאת חנוך פיבן ונרדה בן יעקב, הפותח במילים האלה: "לפוף ופאף שני אחים, יש בבית המון משחקים, / שאותם המציאו אנשים אחרים, / שאיש אינו יודע היכן הם גרים. / אבל היום זה היום, / כך החליטו פוף ופאף, / להמציא בעצמם / תעלול מטורף. / מספיק להיות מתוקים. / נמאס להיות נחמדים. / היום מאוד קוסם להם להיות... / מפחידים!".

בראיון עמו ב-2004 אמר מנכ"ל ההוצאה באותה העת, ירון סדן:

יש תחרות גדולה יותר, התמלוגים המשולמים לסופרים גבוהים יותר, ונוספו הוצאות ספרים רבות. אנו חלק מתופעה עולמית של היצע גדל של כותרים, אבל הביקוש לא גדל באותו שיעור. עומק המכירה של כל כותר יורד. לא מוכרים פחות ספרים בסך הכל, אבל מוכרים פחות מכל

כותר. לכן הוצאות הייצור גדלות. במוקדם או במאוחר, יהיו מיזוגים לכמה הוצאות גדולות עם גב של גופים כלכליים גדולים.⁴⁷

בשעתו עלה על הפרק מיזוג בין "עם עובד" ל"כתר". המיזוג לא יצא אל הפועל בשל התנגדות מצד ההסתדרות וחשש של אישים בהוצאה מפני אובדן ייחודה. מתקבל יותר על הדעת מיזוג שלוש הוצאות הספרים הפועליות. "ספרית פועלים" ו"הקיבוץ המאוחד" התאחדו כבר בבחינה מינהלית (ראו להלן). עוזי שביט, מנכ"ל "הקיבוץ המאוחד", אמר לרגל חגיגות שנת החמישים של "עם עובד":

אני רואה ב'עם עובד', 'ספרית פועלים' ו'הקיבוץ המאוחד' הוצאות אחיות. הן נוסדו באותה תקופה וביטאו אותה רוח. 'עם עובד' הייתה תמיד ההוצאה הרשמית של תנועת העבודה והטביעה את חותמה על החברה בחמישים השנים האחרונות. קשה לתאר את התרבות העברית בלעדיה" (כהן, 27/12/91).⁴⁸

באותה ההזדמנות אמר נתן שחם, שהיה מנכ"ל "ספרית פועלים" באותה העת:

הוצאת 'עם עובד' היא הבית השני שלי, כי הוצאתי שם כמה מספרי. לדעתי, אין היום הבדלים אידיאולוגיים בין הוצאות הספרים של תנועת העבודה. אילו ישבו פוליטיקאים בהוצאות, בוודאי היו מחלוקות ביניהם, אבל למרבה המזל, הגישה היא ספרותית ופלורליסטית. ובכל זאת, עדיף שיהיו כמה בתי הוצאה, שכל אחד מתפקד כיחידה עצמאית (כהן, 27/12/91).

⁴⁷ ראיון עם ירון סדן ערכה מרב נשר במרץ 2004.

⁴⁸ ראו בהרחבה: כהן, ב. (1991, דצמבר, 27). "עם עובד וכותב וגם קורא ספרים". ידיעות אחרונות. עמ' 18–19.

שיתוף פעולה אחר התקיים בין "עם עובד" להוצאה אחרת: "בתחילת שנת 2006 חתמה הוצאת 'חרגול' על הסכם שיתוף פעולה עם הוצאת עם עובד. במסגרת זו תמשיך הוצאת 'חרגול' לפעול כחברה עצמאית וכמערכת עצמאית. כל ספרי 'חרגול' ייצאו תחת שמותיהן וסימניהן המסחריים של שתי ההוצאות. הוצאת 'עם עובד' תפיץ ותשווק גם את ספרי 'חרגול' הקודמים" (מתוך אתר האינטרנט של הוצאת 'חרגול' בשנת 2012). בשנת 2013 פסק הקשר בין "עם עובד" ל"חרגול", והאחרונה חתם על הסכם חדש עם "הוצאת מודן". "חרגול" היא הוצאה קטנה, הנחשבת איכותית במיוחד, ונודעת במיוחד בסדרת ספרי המקור שלה, "חרגול פלוס" בעריכת אלי הירש. שיתוף הפעולה בין "עם עובד" ל"חרגול" הקנה ל"עם עובד" ריענון בתחום הפרוזה הישראלית, שנדרש בהוצאה.

המעבר של "עם עובד" מחלות בהסתדרות אל תלות בשיקולים מסחריים

בשל העובדה, ש"עם עובד" הייתה חברה של ההסתדרות, יצא לה שם של הוצאה שאינה צריכה להתחשב בשיקולים כלכליים. כפי שראינו, תדמית זו הייתה רחוקה מהמציאות. ההוצאה נאבקה על קיומה לאורך כל השנים. אילו הייתה זו הוצאה פרטית, היא הייתה פושטת רגל שנים רבות לפני התקופה שאנו עוסקים בה. אכן, ההסתדרות השכילה שלא להשליך הימה את ה"טלית והתפילין" בשעות משבר, אבל יחד עם זאת, היא לא איפשרה ל"עם עובד" רווחה והחזיקה אותה, במשך רוב הזמן, על סף הקיום.

המימון וההלוואות שהעניקה ההסתדרות הקנו לה כוח להתערב בתכני ההוצאה ובשיקולי המערכת, אך בפועל, התערבות כזו הייתה מזערית וכך גם כיום, בשעה שחברת העובדים מנהלת את ההוצאה בעקיפין ("עם עובד" היא חברה בע"מ, המנוהלת ישירות בידי מועצת המנהלים). כך אמר ירון סדן בראיון עמו ב-2004:

מזכ"ל ההסתדרות הוא המנהל של חברת העובדים, ובסמכותו להכניס שותפים לחברה ו'להנחית' בעלים, אבל הוא אינו יכול להגיד איזה ספר להוציא או לא. לזכותה של ההסתדרות ייאמר שבשנים שאני פה היא מעולם לא התערבה. אם היה ספר טוב ביקורתי על עמיר פרץ (כמזכ"ל ההסתדרות) – לא היתה לי בעיה להוציא את זה. מועצת המנהלים של 'עם עובד' נוהגת להתכנס אחת למספר חודשים לשם מעקב אחרי גורל הספרים שיצאו בהוצאה ולשמיעת עדכון לגבי תוכניות עתידיות... תפקיד המועצה הוא לראות שהחברה מתנהלת באופן תקין וסדיר מבחינה ציבורית וכלכלית. המועצה יכולה להביע משאלות, ואם הן עולות בקנה אחד עם מדיניות המערכת – כמו בקשה לתת ביטוי לקול נשי או מזרחי – אז אין בעיה להיענות להן.

מקרה בולט של דיון על ספר במועצת המנהלים היה עם ספרו של לואי-פרדינן סלין, "מסע אל קצה הלילה". סלין היה אנטישמי והתעורר החשש, שהופעת הספר תעורר סערה ציבורית (בדומה לזו שליוותה את ההחלטה לנגן את ונגר בישראל). הספר, בתרגום אילנה המרמן, שגם הוסיפה אחרית דבר, יצא לבסוף (שני כרכים, ב"ספריה לעם", 1994) והסערה התעוררה. ב"עם עובד" הגנו על הבחירה בטענה, שהספר הוא יצירת מופת, שאסור למנוע אותה מהקורא הישראלי, אף אם חוברה בידי אנטישמי. הסערה חלפה והמערכת רשמה לעצמה עוד ניצחון.

חיים באר מספר, שמזכ"ל ההסתדרות, ירוחם משל, ביקר ב"עם עובד" ובניסיון לעזור למכירת ספרי הילדים הוא הציע לצרף לספרי הילדים "פּוֹזֵל" (כלומר, פאזל). מאז היה הביטוי לשנייה בבית "עם עובד", ולכל ספר שלא נמכר הציעו לצרף "פּוֹזֵל". אולי אחת הסיבות לעובדה כי ראשי ההסתדרות לא ראו צורך להתערב הרבה בשיקולי העריכה של "עם עובד", היא זו, שהעורכים עד שנות ה-80 של המאה הקודמת היו מזוהים ממילא עם מפא"י והם עצמם לא אפשרו להוציא ספרים, שלא תאמו את הקו של המפלגה. מכלל זה חרגו שני ספרים. האחד הוא "בקולר אחד" (1963) של חיים הזז, המספר את סיפורם של שני לוחמי

מחותרת שפוצצו את עצמם לפני שהוצאו להורג. העורכים היו צריכים לנחש, שהספר מהלל את המעשה של מאיר פינשטיין איש האצ"ל ושל משה בראזני איש הלח"י, שפוצצו עצמם לפני שהבריטים העלום לגרדום. החריג השני הוא "פרשת גבריאלי תירוש" (1964) של יצחק שלו, אביו של מאיר שלו, המספר על נערים בתקופת המנדט הבריטי, אשר פורשים, בהשראת המורה שלהם, מן ההגנה ומקימים ארגון צבאי דמוי אצ"ל או לח"י. לעומת זאת ניתן לציין את המקרה של משה שמיר. ההוצאה קלטה אותו מ"ספרית פועלים", אך דחתה אותו ב-1967, לאחר שהצטרף לתנועת ארץ-ישראל השלמה.

סיבה נוספת לעצמאות המערכת של "עם עובד" היא הסמכות המקצועית והמוסרית של המערכת מאז ימיו של ברל כצנלסון. (ראו לעיל הסעיף על איכות העורכים והמתרגמים). בראיון עמו אמר אחד מראשי ההוצאה, אהוביה מלכין:

בכל המערכת ההסתדרותית המפלגתית הסגורה, ב'עם עובד' נשמר באמת החופש למערכת... הסיבה הראשונה לכך היא מורשת כצנלסון: ברל לחם על החופש בכל המערכות ההסתדרותיות, והקים את 'עם עובד' עם תביעה לחופש כעורך הראשי. הסיבה השנייה היא, ש'עם עובד' הייתה צריכה להתחרות בשוק בכוחות עצמה. הייתה עזרה גדולה, אבל היא הלכה וקטנה. זה חייב בחירה אמיתית של ספרים, וזה פיתח ב'עם עובד' יכולת להתחרות בשוק, במוצרים בעלי איכות גבוהה ביותר. אני נאבקתי על כך, שהנהלה תחליט לגבי עניינים כתקציב, הסכמים ועניינים ארגוניים, אבל שלא תהיך להתערב בבחירת הספרים".⁴⁹

זאת אומרת, לעצמאות המקצועית של המערכת יש ערך כלכלי מובהק. מעמדה של המערכת בא לידי ביטוי נוסף בעובדה, ש"עם עובד" מיעטה להוציא כתבים של

⁴⁹ ראיון עם אהוביה מלכין נערך מרץ 2004 (ראיינה: מרב נשר).

מנהיגי המפלגה (ראו לעיל על "עיינות" ועל "תרבות וחינוך"). כך שמרה המערכת של "עם עובד" על חופש הפעולה שלה.

בסופו של דבר, "עם עובד" קנתה את מידה מסוימת של חופש מן ההסתדרות לאחר שנעשתה עסק מניב, נכס המכניס כסף להסתדרות ולא עוד נתמך על-ידה. עם זאת ניתן היה לצפות, כי בתקופה זו, שבה הצרכן מושל בכיפה, תפעיל ההסתדרות – באמצעות הנהלת ההוצאה – לחץ אחר על המערכת: לחץ כלכלי, שפירושו השלטת שיקולים מסחריים על החלטות המערכת. אך גם במקרה זה, המערכת הסתגלה לנסיבות. בשייכות השנתיות הוצגו להנהלה רשימות ספרים, המכילה כותרים "מְכִירִים" לצד אלו, שחשיבותם הספרותית גדולה יותר מסיכוייהם להימכר. (במקרים רבים, לשמחת כולם, אין סתירה בין השנים). קראוס: "אני מעולם לא פסלתי ספר. כי המערכת כבר לקחה בחשבון שיקולים של הנהלה. יש חיכוך טבעי, המנהל לא בוחן את זה נקודתית אלא מכלול [...] מכיוון שכך אפשר היה להתפשר על ספרים שחשבתי שלא ימכרו. יש ספרים שלא הייתי מוציא כמו"ל פרטי אבל אני הסתכלתי על המכלול, מתוך דאגה שתהיה שם איכות גבוהה אבל גם רווח כלכלי" (קראוס, בראיון עמו) סדן מעיד על אי-מעורבותו, כמנהל, בעבודת עורכיו: "אני לא אתערב. אם למשל יש רק תרגום – אעלה את הנושא שצריך מקור, ואם המקור רק אזוטרי – אציע כמה רבי מכר. אבל הבחירה היא רק של העורכים (ירון סדן, בראיון עמו). הוא מוסיף ואומר:

אנו מנסים למצוא כיום איזון נכון בין תחומים שונים בענפים השונים, בין רבי מכר, כמו ספרי מתנה וספרי הדרכה, לבין ספרות ניסיונית. ל"עם עובד" יש חובה תרבותית תדמיתית לכלול ספרים צעירים, כמו למשל יונתן יבין ומשה אופיר. אנו רוצים להכניס אותם לתודעת הציבור. אנחנו לא שואלים אם ספר ימכור, אלא אם הוא ראוי. זה קדוש ב"עם עובד": אם ספר לא ראוי – לא מוציאים אותו לאור. כתב יד אזוטרי לקהל קוראים קטן – נוציא אותו לאור יחד עם ספרים אחרים בעלי פוטנציאל מכירה טוב. "עם עובד" היא מותג. אם מוציאים ספר ב"עם עובד" – סימן שיש בו משהו (ירון סדן, בראיון עמו, מרץ 2004).

כיוון שכך, ההוצאה מרשה לעצמה להשקיע בכותרים, שאינם צפויים לשאת רווחים גדולים; למשל, כל כתבי טשרניחובסקי – פרויקט שההוצאה עסוקה בו שנים רבות.⁵⁰ בהקשר זה עולה השאלה: באיזו מידה מתקיים החזון של כצנלסון, אשר הונח ביסוד ההוצאה – סיפוק הצרכים הרוחניים, הספרותיים, של ציבור העובדים? לדעת אברהם יבין, "ההצהרה הייתה הצהרה, אבל בפועל הוא רצה פשוט להוציא ספרות טובה של טובי הסופרים" (בן נתן, 27/12/91).

לבסוף אעמוד בהרחבה על מקרה חריג ובוטה של התערבות ההסתדרות בניהול "עם עובד". באמצע העשור הקודם כיהנו עמיר פרץ ואחריו עופר עיני כיושבי ראש ההסתדרות. המינוי היחיד מטעם עמיר פרץ למועצת המנהלים של ההוצאה היה יו"ר המועצה, עו"ד אלי גולדשמידט, משפטן ואיש תקשורת, שהיה לפני כן ח"כ מטעם מפלגת העבודה ויו"ר ועדת הכספים. בשנת 2005 בא במקומו רוני פיינשטיין. בינואר 2012 כפה עופר עיני, יו"ר ההסתדרות, מנכ"ל חדש המועצה. לכן התפטר פיינשטיין מתפקידו כיו"ר מועצת המנהלים.

המנכ"ל שמינה עיני היה קצין המשטרה בדימוס, תת-ניצב ג'קי בריי. התנגדות למינוי נבעה מהעדר הניסיון של בריי במוסדות תרבות (קודמו של בריי, ירון סדן, הגיע לכס המנכ"ל לאחר שניהל בהצלחה את תיאטרון החאן). המינוי עורר פולמוס ציבורי רחב, שאחד משיאיו היה להכרזת העורכת המוערכת, אילנה המרמן, כי היא פורשת מתפקידיה בהוצאה. בעיתון "הארץ" הובא מפיה, כי: הדבר החשוב לה ביותר בפרשה, אף יותר מהאי-תקינות השערורייתית של המינוי, העוקף את הדירקטוריון של עם עובד, הוא הסמליות שבמינוי קצין בכיר לשעבר ממשטרת ישראל למנכ"ל הוצאת ספרים

⁵⁰ הפרויקט הוא הדפסה מחדש בלבד. ראוי ורצוי שכתבי משורר דגול זה יצאו במהדורה מדעית, או, לפחות במהדורה מוארת מוערת, נגישה לקוראים שאינם אמונים על הלשון העברית בת זמנו של המשורר.

ציבורית... בישראל של העת הזאת, הזהות והאוטונומיה של החברה האזרחית בה הולכות ומתעמעמות, יש משמעות סמלית מובהקת לצעד הזה של יו"ר ההסתדרות עיני, למנות איש משטרה למנכ"ל מוסד ציבורי תרבותי מהמדרגה הראשונה.⁵¹

יוצרים ואנשי אקדמיה פנו לנשיא המדינה דאז, שמעון פרס, במטרה לסכל את המינוי:

עם כל הכבוד לקריירה המשטרית של מר יעקב בריי, לא די בכך על מנת לכהן כמנכ"ל הוצאת ספרים, ובוודאי לא כזו עם החזון של עם עובד. לא יתכן שאדם חסר כל ניסיון או זיקה לענף הספרים בפרט ולתחום התרבות בכלל, יישב על כיסאו של ברל כצנלסון. לא פחות מכך צורמת ומקוממת החירות שנטל לעצמו מזכ"ל ההסתדרות לכפות מינוי על ההוצאה, תוך רמיסת ההליך התקין ברגל גסה.⁵²

לעומת הקולות האלו הושמעו אחרים, שקראו לתת לבריי הזדמנות להוכיח את עצמו.⁵³ בריי עצמו התראיין לאחר שנכנס לתפקידו והציג את חזונו באשר להוצאה.⁵⁴

⁵¹ ראו בהרחבה: סלע, מ. (2012, ינואר 3). אילנה המרמן פורשת מעם עובד בעקבות מינויו של קצין משטרה לשעבר למנכ"ל, הארץ. ראו (נדלה לאחרונה 25/7/12): <http://www.haaretz.co.il/gallery/literature/1.1607614>.

⁵² נוסח הפנייה ורשימת החותמים עליה נמצאים בבלוג "הרפובליקה הספרותית" (נדלה לאחרונה: 25/7/12): <http://www.lit-republic.co.il/?p=3522>.

⁵³ ראו בהרחבה: סלע, מ. (2012, ינואר 23). מו"לים: ההתנפלות על מנכ"ל עם עובד החדש נמהרת ומכוערת. הארץ. ראו באתר (נדלה לאחרונה 25/7/12):

<http://www.haaretz.co.il/gallery/literature/1.1623659>

⁵⁴ ראו בהרחבה: סלע, מ. (2012, אפריל 25). חוק וספר: מנכ"ל עם עובד ג'קי בריי עונה למבקרים, הארץ. ראו באתר (נדלה לאחרונה 25/7/12): <http://www.haaretz.co.il/gallery/literature/1.1693402>

בסוף שנת 2015 החליפה את בריי, עו"ד חניטל סויסה, ובכך תמו ארבע שנות כהונתו. בריי, לא השאיר אחריו חותם. ההסתייגות בה לוותה כניסתו לתפקיד התבררה כנבואה מדויקת. בהוצאה המשיכו לצאת כמה מהסופרים הוותיקים והמוערכים שלה ביניהם יהושע קנז, חיים באר, ניר ברעם, דורית רביניאן ויובל שמעוני). אך סופרים אחדים עזבו, עם או בלי קשר ישיר לניהול של בריי (וביניהם: רונית מטלון, נורית גרץ ויונתן יבין). מבחינה זו, ומבחינת מצב שוק הספרים, מצבה של ההוצאה רק הורע. מינוי חניטל סויסה, עורכת דין צעירה (37) ללא משקל בעולם הספרות והתרבות הישראלי, רק משום שהיו לה מהלכים במסדרונות ההסתדרות הוא סימן מבשר רע לכל מי שמכיר את המשמעות התרבותית של ההוצאה, ההיסטוריה שלה ומקומה המרכזי בתרבות העברית.

סוד קסמה של "עם עובד"

הסיפא של הסעיף הקודם מציג בחריפות יתירה את השאלה, המלווה את סיפור "עם עובד" מראשיתו: מה עשה את "עם עובד" הוצאה חשובה כל-כך לאורך למעלה משבעים שנות פעילותה? מענה לשאלה זו ניתן בקטעים לאורך הרצאת הדברים עד כה, וכאן נסכם זאת.

1. מפא"י, המפלגה ששלטה בהסתדרות, ביישוב ובמדינה, החזיקה בהגמוניה התרבותית. "עם עובד" הייתה חלק מאותה הגמוניה ומכאן רשת הקשרים הנרחבים שהתקיימה בינה ובין האינטליגנציה – ובכלל זה היוצרים – מכאן והציבור הרחב מכאן.

2. בזיקה ישירה לסוף הסעיף הקודם, "עם עובד" חדרה לקהלים רחבים באמצעות ההסתדרות, שאיגדה את ועדי העובדים ואת מועצות הפועלים האזוריות. בתקופות מסוימות הבטיחה חדירה זו עשרות אלפי קוראים לספר, עוד לפני שראה לאור.

3. התמיכה הכלכלית של ההסתדרות איפשרה השקעה בספרים עם השהיית הציפייה לרווחים. ההשקעה הייתה בהבאה לדפוס, בעריכה, בתרגום ובהגהה,

וכן בעיצוב – כריכה, עטיפה ואיכות הנייר וההדפסה. באלו הצטיינה "עם עובד".

4. ההנהלה והמערכת הצליחו להשתחרר במידה ניכרת מן האידיאלים הסוציאליסטיים-החינוכיים, שהנחו את "עם עובד" בהיווסדה ושהביאו אותה עד משבר כלכלי. אידיאלים אלה גרמו בזמנם להזנחת שיקולים מסחריים (הוצאת רבי-מכר, steady sellers וספרי-ילדים אטרקטיביים), ולאחר שהשתחררה מהם הצליחה ההוצאה לשמור על תדמית, או על זהות, א-פוליטית, מנותקת מהזיקה שלה להסתדרות בכלל ולמפא"י בפרט. כתיב מנהיגי התנועה הודפסו במסגרתה, אך לא בשמה. בסופו של דבר, במכלול השיקולים המערכתיים של "עם עובד", שיקולי איכות הספרים – איכות ספרותית (במקרה של פרוזה) ואיכות אקדמית-מחקרית (במקרה של ספרות העיון) – עלו על אלו האידיאולוגיים.

5. הגורמים דלעיל הביאו לידי כך, שמיטב היוצרים והעורכים התקבצו ב"עם עובד" ויצרו קטלוג מרשים, איכותי ופלורליסטי, אשר נשען על חופש מערכתי, חופש שנקנה במסורת שקבע ברל כצנלסון.

6. "עם עובד" נתה ספריות, שפעלו כתת-הוצאות מומחיות בתוך ההוצאה. מבנה זה מפלח את קהל היעד וממקד לכל ספריה את הפנייה לקהל המתאים. כמו כן, המומחיות של מערכת הספרייה מבטיחה את איכות כותריה ואיכות זו מבטיחה קהל קוראים משמעותי, כלומר, יש לה ערך כלכלי.

7. התמקדות בספרות איכות בפרוזה ובעיון יצרה ל"עם עובד" רשימת כותרים ארוכה, שאפשר לחזור ולהדפיס מתוכה ("כותרים חיים", backlist). כותרים אלו הם גם מקור הכנסה וגם יסוד היוקרה של "עם עובד".

8. איזון בין ספרי מקור לספרות מתורגמת, בין ספרות יפה לספרי עיון, כל זאת מבלי להדפיס ספרי בישול, או "ספרות זולה". "עם עובד" התמחתה בתחומים רבים תוך שהיא מאזנת ביניהם.

9. ניהול שאיפשר בתקופה מסוימת מעבר מתלות בהסתדרות לתפקוד בשוק החופשי. נראה שנחלשת עוצמתו של מימד זה בתפקוד ההוצאה.

אלו הם גורמי ההצלחה של "עם עובד". אניטה שפירא כותבת, כי "הברית בין האינטליגנציה ובין הפועלים היתה יסוד-מוסד של התנועה הסוציאליסטית מאז ראשיתה במאה ה-19. תנועת הפועלים העולמית השכילה לקרב אליה ממיטב אנשי הרוח – פילוסופים, סופרים ומשוררים וסתם אינטלקטואלים. רוב מנהיגיה לא היה מוצאם פרולטארי, אלא באו מאותה שכבה, שלשם הנוחות נגדירה בתואר הכול כולל – אינטליגנציה" (שפירא, 1980 : 658). ברל כצנלסון השכיל למקם את "עם עובד" בצומת שבין תנועת הפועלים ובין האינטליגנציה ועם זאת – כאמור – להימנע מזיהוי יתר של ההוצאה עם התנועה. לפיכך, מְשִׁירְדה תנועת הפועלים ממעמדה הדומיננטי בחברה הישראלית, נשמר הקשר של "עם עובד" עם האינטליגנציה מכאן ועם הקהל הרחב מכאן.

"עם עובד": בין בניין אומה לתיקון חברה

אנו עומדים כעת בין סוף הסיפור של "עם עובד" לבין תחילתם של סיפורי שתי ההוצאות הפועליות האחרות. שלושת בתי ההוצאה הם תוצרי האידיאולוגיה הציונית הסוציאליסטית, אך כל אחד מהם מגלה פן אחר באותה אידיאולוגיה. מה טיבה של האידיאולוגיה, שהנחתה את הקמת "עם עובד" ואת פעולתה בשנותיה הראשונות?

ספרו של זאב שטרנהל, "בניין אומה או תיקון חברה"⁵⁵, מציע תזה, הקובעת כי האידיאולוגיה של תנועת העבודה הציונית ושל מפא"י בפרט לא הייתה סוציאליסטית, אלא לאומית, שלא לומר לאומנית. כלומר, הסוציאליזם היה לתנועת העבודה ולמנהיגיה בגדר רטוריקה ולא פרקטיקה. ראשי מפא"י – בן-

⁵⁵ ראו בהרחבה: שטרנהל, ז. (1995). בניין אומה או תיקון חברה. תל-אביב: עם עובד, ספרית אפקים.

גוריון, שרת וכצנלסון – העדיפו להשקיע עצמם בבנין אומה (מטרה לאומיות) על-פני תיקון חברה (מטלה של הרעיון הסוציאליסטי). שטרנהל כותב:

אין אשליה גדולה מזו שאניטה שפירא נותנת לה ביטוי בדברי הסיום שלה לביוגרפיה של ברל כצנלסון: "אדריכל החברה הסוציאליסטית הארצישראלית היה ברל". האמת היא, שמעולם לא הייתה קיימת בארץ-ישראל חברה סוציאליסטית וממילא ברל כצנלסון לא יכול היה להיות אדריכלה (שטרנהל, 1995: 401).

שטרנהל טוען, שהסוציאליזם היה לתנועת העבודה רק כלי למימוש שאיפותיה הלאומיות (עמ' 402); מנהיגי התנועה היו פרגמטיים לחלוטין במה שנוגע לסוציאליזם ולעיתים היו אף אנטי-סוציאליסטיים (למשל, במה שנוגע לעבודתם של ערבים במשק העברי). שתי העמדות השונות שהוצגו כאן – זו של שפירא וזו של שטרנהל – כל אחת מהן היא נקודת מוצא לניתוח הקטלוג של "עם עובד" כבסיס לדיון באידיאולוגיה של ההוצאה.

מי שתופס, כשטרנהל, את בניין האומה ואת תיקון החברה, את הלאומיות ואת הסוציאליזם, כניגודים בינאריים-קוטביים, יראה בוודאי את הפרקסיס של "עם עובד" כהוכחה לטענתו של החוקר: הקטלוג נקי כמעט לגמרי מכתבי יסוד סוציאליסטיים ואין בו העדפה לתרבות החלוצית-קיבוצית. (סוגיית כתבי מנהיגי התנועה בהוצאה נדונה לעיל) רבים מהסופרים, שברל כצנלסון הוקיר, החזיקו במינונים אלו ואחרים של ערכים בורגניים, יהודיים-מסורתיים, לאומיים, או "עירוניים" (בניגוד לחלוציים). מעטים הם הספרים של הבון-טון הסובייטי בקטלוג. רוב ספרי הילדים, שפורסמו בהוצאה, קידמו ערכים לאומיים בהיבט הציוני ובהיבט היהודי-המסורתי (העפלה, סיפורי קהילות יהודיות) ולא ערכים תנועתיים.

מנגד, ניתן לראות את הסוציאליזם ואת הלאומיות כשתי קטגוריות, שאינן מוציאות זו את זו, או כניגודי רצף (וכותב שורות אלו נמנה עם הסוברים כך). מבט זה יראה בקטלוג של "עם עובד" ניסיון מעניין לשלב בין סוציאליזם לבניין אומה. גם אם משקלו של הרכיב השני עולה על זה של הראשון, אין זה מבטל את

הסוציאליזם. כצנלסון, שותפיו לדרך וממשיכיהם לא בנו אומה אלא מעמד, מעמד הפועלים, ובכוחו של מעמד זה הם ביקשו לבנות אומה של פועלים. אפשר לראות זאת במצע הראשוני של "עם עובד" (אני שב ומצטט – והפעם בהדגשה שונה – מדברי צנלסון):

אני מתכוון שההסתדרות תגש למפעל זה כמו שניגשה לכמה מפעלים חלוציים חשובים, שהסתדרות תקח על עצמה את התפקיד ליצור בעברית את הוצאת הספרים של העם ... ותדאג לתת לקורא העברית – **בפרט זה שחי את חיי ההסתדרות, כאזרח בחברת העובדים** – את צרכיו הרוחניים-הספרותיים עד כמה שידה של ההסתדרות מגעת [הדגשה שלי, מ.ג.] (כצנלסון, 1961: 148-149).

כצנלסון ביקש אפוא לבנות אומה של אזרחים בחברת העובדים. שמה של ההוצאה שהקים – "עם עובד" – מעיד על כך במובהק: "עם" (בניין אומה) "עובד" (אומה סוציאליסטית).⁵⁶ "עם עובד" הציעה לעובדים ספרים, שכל אחד מהם היה במחיר של שתי מנות פלאפל, כלומר, "תרבות לעם" במובן הפשוט ביותר. הספרים הללו נועדו לחנך את העובדים ולאפשר להם לשתף פעולה תרבותית עם מעמדות אחרים בעם, שטרם ראו את אור הסוציאליזם. דרכה של התנועה אל הסוציאליזם לא הייתה דיקטטורה של הפרולטריון, אדרבא, העובד היחיד (וזאת, כמובן, בהסתייגות המתבקשת) – השכלתו וחינוכו – היה העיקר בתיקון החברה ובבניין האומה. "עם עובד" ביקשה אפוא להיות הזרם המרכזי של התרבות העברית. היא פעלה ברוח ההסתדרות: הפצת תרבות במקביל להפצת שירותי בריאות (באמצעות קופת החולים של ההסתדרות – קופת החולים

⁵⁶ אפשר להשוות זאת לשם "ספרית פועלים". כאן אמורים הדברים ב"פועלים", כלומר במעמד בלבד. במקביל, השם "הקיבוץ המאוחד" – שם התנועה שהקימה את ההוצאה – אמור בקיבוץ, שהגו רק חלק ממעמד הפועלים העברי.

הדומיננטית באותה עת), שירותי חינוך, שירותי צרכנות קמעונאית (באמצעות "המשביר לצרכן" – רשת החנויות הגדולה באותה עת) וכן הלאה. אכן, "עם עובד" לא חרטא על דגלה "עולם ישן עד היסוד נחריבה"; לקראת האויב הבורגני היא לא יצאה לקרב. היא פעלה בעקשנות, במסירות, ביושרה ובפלורליזם גדול יחסית, המאפיינים גופים שרואים זהות בינם ובין התרבות. בפראפארזה על "המדינה זו אני" של לואי ה-14, ניתן בהחלט לייחס ל"עם עובד", במרבית שנותיה, את ההיגד "התרבות העברית זו אני".

האידיאולוגיה הציונית הסוציאליסטית הוחלפה באידיאולוגיה קפיטליסטית ולאומית (ואולי אף לאומנית). "מעמד הפועלים" שהיה בעבר מקור לגאווה וליוקרה בחברה העברית אינו מסמן עוד את העם, אלא מייצג שכבה סוציו-אקונומית נמוכה בו. לפועלי הטקסטיל היום אין כסף לרכוש ספרים, ובמקרים רבים, נסיבות חייהם אינן מאפשרות להם את ההון הסימבולי הדרוש לצריכת מוצרי התרבות של "עם עובד", אשר התרחקה תמיד מספרים שריח של תרבות נמוכה נודף מהם. קהל הקוראים של ההוצאה שייך למעמד הבינוני ומעלה. במילים אחרות, תיווך-התרבות, שמקיימת ההסתדרות באמצעות "עם עובד", נוחל הצלחה גדולה, כפי שראינו, אבל, בעקבות שינויי הערכים בחברה הקפיטליסטית בת זמננו, הוא מיועד לקהל אחר מזה שלמענו הוקמה ההוצאה. על-כל-פנים, הוצאת "עם עובד" הייתה גורם ראשון במעלה בכינון התרבות העברית בארץ-ישראל, בביסוס השפה, בעשיית הספר העברי במקור ובתרגום. אי אפשר לדמיין את התרבות העברית בלעדיה.